

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**EBU'L LEYS ES-SEMERKANDİ VE
MUHTELİFU'R-RİVAYE ADLI ESERİNİN ANALİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşe YILMAZGÖZ

**Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : İslam Hukuku**

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Abdullah ÖZCAN

AĞUSTOS 2008

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**EBU'L LEYS ES-SEMERKANDİ VE
MUHTELİFU'R-RİVAYE ADLI ESERİNİN ANALİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşe YILMAZGÖZ

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : İslam Hukuku**

Bu tez 07/08/2008 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ayşe YILMAZGÖZ

ÖNSÖZ

Bu çalışma, ilk dönem Hanefî hukukçularından İmâmü'l-Hüdâ lakabı ile şöhret bulmuş Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin hayatı ve eserlerini; müellifin ihtilaf alanında kaleme almış olduğu *Muhtelifu'r-rivâye* adlı eserinin tanıtım ve muhtevasına yönelik tahlili ve bu eserde yer alan ihtilafların sebeplerini konu edinmektedir. Tezimle ilgili çalışmalarında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yard. Doç. Dr. Abdullah ÖZCAN Bey'e, çalışmam boyunca maddi ve manevi desteğini sunmuş olan İlim ve İrşad Vakfı'na, huzurlu bir çalışma ortamı sunan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi yetkililerine ve çalışanlarına, katkıları bulunan tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca yetişmemde büyük emekleri olan ve eğitim hayatım boyunca desteklerini esirgemeyen sevgili anneme, sayıdeğer babama ve diğer kıymetli aile fertlerine sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Ayşe YILMAZGÖZ

ÜSKÜDAR, 2008

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: EBU'L-LEYS ES-SEMERKANDÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ.....	3
1.1. Hayatı	3
1.1.1. Hocaları	7
1.1.2. Talebeleri.....	8
1.2. İlmî Kişiliği	9
1.3. Eserleri.....	12
1.3.1. Fıkha Dair Eserleri	12
1.3.2. Diğer İlimlere Dair Eserleri.....	17
BÖLÜM 2: MUHTELİFU'R-RİVÂYE ESERİNİN ANALİZİ	20
2.1. Muhtelifu'r-rivâye Hakkında Genel Bilgiler.....	20
2.1.1. Kitabın Adı, Yazılış Tarihi ve Amacı	20
2.1.2. Kitabın Müellife Aidiyeti ve Nüshaları.....	21
2.2. Muhtevası	29
2.2.1. Kitapta Görüşlerine Yer Verilen Mezhep İmamları.....	29
2.2.1.1. Bir İmamın Birden Fazla Görüşüne Yer Verilmesi.....	30
2.2.1.2. İmamların Görüş Bildirmediği Alanların Belirtilmesi	33
2.2.1.3. Aynı Görüşte Olan İmamların Belirtilmesi	33
2.2.2. Kitapta Görüşlerine Yer Verilen Diğer Alimler.....	34
2.2.3. Müellifin Kendi Görüşlerine Yer Vermesi.....	37
2.3. Yöntemi	42
2.3.1. Konuların Sınıflandırılması.....	42
2.3.2. Görüşlerin Senetleri İle Aktarılması	45

2.3.3.	Tekrardan Kaçınılması	47
2.3.4.	İmamların Görüşlerinin Fikhî Kâidelere Dayandırılması	48
2.4.	Kitapta Adı Geçen Eserler	52
2.5.	İlm-i Hilaf Literatüründeki Yeri	54

BÖLÜM 3: MUHTELİFU'R-RİVÂYE'DE YER ALAN İHTİLAFLAR VE SEBEPLERİ 63

3.1.	Naslara Dayalı İhtilaflar ve Örnekleri	64
3.1.1.	Kur'an Nasslarına Dayalı İhtilaflar	64
3.1.1.1.	Lafzın Delaletine Dayalı İhtilaflar	65
3.1.1.2.	Nas Üzerine Ziyadeye Dayalı İhtilaflar	73
3.1.1.3.	Kur'an-ı Kerim'in Vaz Edilişine ve Kıraatlere Dayalı İhtilaflar	77
3.1.2.	Hz. Peygamber'in Sünnetine Dayalı İhtilaflar	81
3.1.2.1.	Hadisin Farklı Anlaşılmasına Dayalı İhtilaflar	83
3.1.2.2.	Farklı Rivayetlerin Delil Olarak Kullanılmasına Dayalı İhtilaflar	84
3.1.2.3.	Hadisin Sübutuna Dayalı İhtilaflar	88
3.2.	Nasslar Haricindeki Sebeplere Dayalı İhtilaflar ve Örnekleri	90
3.2.1.	Kıyasa Dayalı İhtilaflar	90
3.2.2.	Sahabe Kavline Dayalı İhtilaflar	95
3.2.3.	İstihsana Dayalı İhtilaflar	97
3.2.4.	Zarurete Dayalı İhtilaflar	98
3.2.5.	Asıl Üzerine Bina Etmeye Dayalı İhtilaflar	100

SONUÇ 104

KAYNAKÇA..... 107

ÖZGEÇMİŞ..... 118

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
b.	: İbn
Bkz., bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EI	: The Encyclopaedia of Islam
EIr	: Encyclopaedia Iranica
GAL	: Geschichte der Arabischen Litteratur
GAS	: Geschichte der Arabischen Schrifttums
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
Ktp.	: Kütüphanesi
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Suppl	: Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vr.	: Varak

Tezin Başlığı: Ebu'l Leys es-Semerkindî ve Muhtelifü'r-rivâye Adlı Eserinin Analizi

Tezin Yazarı: Ayşe YILMAZGÖZ **Danışman:** Yrd.Doç. Dr. Abdullah ÖZCAN

Kabul Tarihi: 07/08/2008 **Sayfa Sayısı:** V(ön kısım) + 118(tez)

Anabilimdalı: Temel İslam Bilimleri **Bilimdalı:** İslam Hukuku

İslam'ın VII. yüzyılda Arap Yarımadası'nda doğmasından itibaren geçen üç asır boyunca İslam Hukuku müstakil bir ilim niteliği kazanmış, çeşitli hukuk ve mezhep ekolleri meydana gelmiştir. Bu ekollere mensup hukukçular, şer'i delillerin kaynaklar hiyerarşisindeki yer ve değerleri ile bu delillerden hüküm çıkarma yöntemlerinde farklı yollar takip etmişlerdir.

İslamî ilimlerin doğuş ve ilk gelişim süreçlerinin yaşandığı dönemde hukukçuların bu ihtilaflarına fikhî meseleler zikredilirken yer verilmiştir. Daha sonra bu ihtilaf ve farklılıklar eserlerde müstakil olarak yer almaya başlamıştır. Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin, tezin temel konusunu teşkil eden *Muhtelifü'r-rivâye* adlı eseri de bu literatür içinde yer almaktadır. Eserde, Hanefî mezhebi literatüründe dağıntık olarak bulunan mezhep imamlarının birbirleri ile ihtilaflı görüşleri, belirli bir sistematik içinde ele alınmıştır. Klasik fıkıh metinlerindeki başlıklar esas alınmakla birlikte her bab başlığı altında ihtilaf eden fakihler arasında bir sınıflandırmaya gidilmiştir.

Eserde Hanefî imamlarından Ebu Hanife, Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve Züfer'in görüşlerine yer verilmekle birlikte, Malîkî ve Şafîî mezhebinin kurucu imamları olan Malik ve Şafîî'nin de görüşleri yer almaktadır.

İhtilaflı meselelerde tarafların görüşleri zikredildikten sonra görüşlerin delillerine yer verilmiş ve tercih edilen görüş karşı tarafın delillerine karşı savunularak zikredilen delillere cevap verilmiştir.

Aynı zamanda icthad alanı olan fakihler arasındaki ihtilafların bir çok sebebi vardır. Eserde zikredilen ihtilaf sebeplerini başlıca nasslara dayalı ve nassların dışındaki sebeplere dayalı olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

Müellif, ihtilaflar gibi dağıntık ve anlaşılması zor olan meseleleri bir araya toplamış, sade ve akıcı bir üslup kullanarak meselelerin daha kolay öğrenilmesini sağlamıştır. Hilafiyat alanında yazılan ilk ve en önemli kitaplar arasında yer alan eserin dünyanın dört bir yanındaki kütüphanelerde çeşitli nüshalarının bulunuyor oluşu ve birçok eserin *Muhtelifü'r-rivâye*'ye yaptığı atıflar bu eserin fıkıh ve hilaf literatüründeki değerini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Muhtelifü'r-rivâye, Fıkıh, İhtilaf.

Sakarya University Insitute of Social Sciences Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis:A Study on Abu al-Lays al-Samarqandi and his Mukhtelifu'r-rivaye

Author: Ayşe YILMAZGÖZ **Supervisor:** Assist. Prof. Dr. Abdullah ÖZCAN

Date: 07/08/2008 **Nu. of pages:**V (pre text) + 118(main body)

Department: Fundamental Islamic Sciences **Subfield:** Islamic Law

With the birth of the Islam in 7th century in Arabic peninsula, the İslamic law has obtained a qualification as a private science along three century. Different schools of law and thought have taken place. The Islamic lawyers who were members of this schools, have followed different ways about the place of the pastoral arguments in the hierarchy of source and taking out the rules from this arguments. At the time of the birth and development of Islamic sciences, the controversies of Islamic lawyers were given place only when the legal problems were mentioned about. Later, these controversies and differents were given place in the private works. Abu al-Lays al-Samarqandî's book of al-Mukhtelifu'r-rivaye, the main point of this thesis, is being in this literature. In this work, the contrary opinions between the leaders of schools which were disorganized in the Hanafî literature were taken up in order. The head of classical law texts are based on. However in the each subject heading; the Islamic lawyers, fallen into disagreement with each other, were categorized.

Besides the opinions of Malik who was founder of the school of Malikî and Shafi'i – founder of the school of Shafi'î, from the Hanafî leaders the opinions of Abu Hanîfa, Abu Yusuf, the Imam Muhammad and Zufar were taken place in this work.

In the controversy matters, after the each side's ideas were mentioned about, the arguments of the opinions were given and to be defended the opinion of preferable arguments in question were answered.

There were a lot of reason for the controversies of Islamic lawyers, which were the area of ijtiħad at the same time.

The author collected such a diffuse and complicated topic like controversies and to follow a simple and fluent way he provided to understand the questions easily. This book which was one of the first and the leading books of the controversy literature has various copies in the libraries of all over the world. However, this work was referenced in a number of book. All of this was pointed out that the book named al-Mukhtelifu'r-rivaye is so precious in the fiqh and controversy literature.

Keywords: Abu al-Lays al-Samarqandi, Mukhtelifu'r-rivaye, Fiqh, İkhtilaf

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Fıkıhın müstakil bir ilim niteliğini kazanmasının ardından çeşitli ekol ve mezhepler oluşmuştur. Bu ekol ve mezheplere mensup müctehidler usul ve yöntem farkı sebebi ile bir çok konuda ihtilaf etmişlerdir. Daha sonraki süreçte bu ihtilaf ve farklılıklar hususi eserler içinde ele alınmış ve hilâf literatürü oluşmuştur. Bir mezhebe ve ayrı mezheplere mensup müctehidler arasındaki ihtilafli meselelere ve görüşlerin delillerine yer veren bir çok eser kaleme alınmıştır.

Bir çok alanda telif ettiği eserlerle şöhret bulmuş olan Ebu'l-Leys es-Semerkandî de bu alanda *Muhtelifu'r-rivâye* adlı eserini kaleme almıştır. Kendisinden sonra hilaf alanında telif edilen eserler sebebi ile gölgede kalmış olan bu değerli eseri gün yüzüne çıkarmak ve ihtilafli görüş ve delilleri bir bütün olarak görmek amacı ile bu eserin analizine karar verilmiştir.

Çalışmanın Önemi

Hicri IV. yüzyıl Hanefi fakihlerinden olan Ebu'l-Leys es-Semerkandî, çeşitli şekillerde dağınık olarak bulunan mezhep imamlarının birbirleri ile olan ihtilafli görüşlerini derleme ve meselelerin daha kolay öğrenilmesini sağlama gayesi ile *Muhtelifu'r-rivâye* adlı eserini kaleme almıştır. Kullandığı üslup, dildeki sadelik, akıcılık ve tasnifteki başarısı ile benzerleri arasında farklılık arz eden bu eser, fıkıh ve hilaf literatüründe önemli bir yere haizdir.

Bu çalışma, Ebu'l-Leys'in Hanefi mezhebindeki konumuna ve ilmî yetkinliğine, eserde yer alan ihtilafli görüşlere ve bu görüşlerin sebeplerine işaret etmesi, müellifin meselelerle ilgili tahlilleri, eleştiri ve tercihlerini tespit etmeye çalışması bakımından önem arz etmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışma esas olarak Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin *Muhtelifu'r-rivâye* adlı eseri üzerine bina edilmiştir. Eserin çeşitli kütüphanelerde bir çok yazma nüshası bulunmaktadır. Çalışmamızda eserin 2005 yılında Abdurrahman b. Mübarek el-Ferec tarafından tahkik edilmiş baskısı esas alınmıştır. Kullanılan kaynaklar ve yöntemler

çalışmanın bölümlerine göre yer yer değişiklik göstermiştir. Ebu'l-Leys'in hayatı ve eserlerinin incelendiği birinci bölümde Hanefi tabakat kitaplarından, müellifin kendi eserlerinden ve müellif üzerine yapılmış önceki çalışmalardan yararlanılmıştır.

İkinci bölümde, Ebu'l-Leys'in *Muhtelifu'r-rivâye* adlı eseri ele alınmıştır. Eserin muhtevası ve üslubuna yönelik değerlendirmelerin yer aldığı bu bölümde ayrıca, mezhep imamlarının görüşlerinin ve delillerinin ele alınış tarzı, eserin özellikleri, kitabın telif kaynakları ve ilm-i hilaf literatüründeki konumuna değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise *Muhtelifu'r-rivâye*'de yer alan ihtilaf sebepleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Eserin bütün fûru fıkıh konularını kapsamasına bağlı olarak hacimli olması, ihtilaf sebeplerini tespitinde konuların sınırlandırılmasını gerektirerek yalnızca ibadet bölümü esas alınmıştır. Bu bölüm işlenirken hilaf ve fıkıh usulü eserlerinden faydalanılmıştır.

Kaynaklara ve verilere ulaşmada büyük oranda İSAM Kütüphanesinden yararlanılmıştır.

BÖLÜM 1: EBU'L-LEYS ES-SEMERKANDÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Hicri dördüncü asırda yaşayan ve “İmâmü'l-Hüdâ” lakabı ile ün salmış olan müellifimizin kaynaklarda geçen asıl adı “Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî” dir.¹ Ancak Bağdâdî (ö.1339/1920) tam adını “Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim b. el-Hattâb” olarak vermiştir.² Zehebî de neseb zincirinde “Ahmed” ismini zikretmemiştir.³

Eserlerinde ve kendisinden bahseden kaynaklarda “el-Fakîh”⁴ lakabıyla zikredildiği gibi, kendisinin bir hadis ravisi olması ve mezhep içinde hadis bilgisi ile öne çıkmasından dolayı “el-Hâfız”,⁵ “el-Muhaddis”,⁶ tefsir alanına vukûfiyetinden dolayı “el-Müfessir”,⁷ tasavvufî ve ahlakî yönünün eserlerinde ve hayatında ön plana çıkmasından dolayı da “ez-Zâhid”,⁸ “es-Sûfî”⁹ lakabı ile de zikredilmiştir. Ancak kaynaklarda “el-Hâfız Ebu'l-Leys” ünvanı ile şöhret bulmuş ve müellifimizden seksen

-
- ¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 544; İbn Dukmak, *Nazmu'l-cümân*, vr. 119b; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 79; Firuzâbâdî, *el-Mirkâtü'l-vefiyye*, vr. 83b; Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye*, vr. 511b-512a; Kefevî, *A'lâmu'l-ahyâr*, vr.121a; Davûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, II, 346; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 91; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 348; Bilmen, *Tabakat*, I, 391; Sezgin, *GAS*, I, 445; Brockalman, *GAL*, I, 212; *Mevsuâtu tabakâti'l-fukaha*, IV, 391; Kays, *İrâniyyûn*, I, 176, V, 72.
- ² Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 490. Cezzâr ise “Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Hattâb” olarak zikredilmektedir. Cezzâr, *Medhilü'l-müellifîn*, III, 1423.
- ³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 322; *Tarihu'l-İslam*, XXVI, 583. Müderris de “Nasr b. Muhammed b. İbrahim” olarak zikretmiştir. Müderris, *Meşayihu Belh*, I, 163.
- ⁴ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 44; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s.220; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 322; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 91; Davûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 346. Ayrıca müellifin bir çok eseri bu lakap ile başlamaktadır. Ebu'l-Leys, *Tenbihu'l-gâfilîn*, s.11; a.mlf. *Kitabu'n-Nevâzil*, vr.1a; Müellifin *Bustânu'l-ârifîn* adlı eserinde her bab el-Fakîh ve ez-Zâhid lakapları ile başlamaktadır. Bkz, a.mlf. *Bustânu'l-ârifîn*, s. 2 vd.
- ⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 91; Kays, *İrâniyyûn*, I, 176.
- ⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 91; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 322.
- ⁷ Kehhâle *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 91; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705.
- ⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 322; Zuhaylî *Merciu'l-ulûm*, s. 705.
- ⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 91.

yıl kadar önce vefat etmiş olan “Ebu’l-Leys Nasr b. Seyyar b. el-Feth es-Semerkandî ed-Deverî el-Mutezilî (ö. 294/906)” ile karıştırılmamalıdır.¹

Kaynaklarda müellifin hayatına dair bilgiler oldukça azdır. Doğum tarihi ve doğum yeri ile ilgili kesin bir bilgiye rastlanmamakla birlikte her birinde “es-Semerkandî” nisbesinin yer alıyor oluşu, Ebu’l-Leys es-Semerkandî’nin, Semerkand şehri veya civarının doğum yeri olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca müellifimizin “*Hizânetü’l-fikh*” adlı eserinin tahkikli neşrini yapan Dr. Salâhuddin en-Nâhî de, eserin mukaddimesinde “Ebu’l-Leys’in Semerkand’daki medresenin müntesipleri arasında bulunması, onun orada yaşadığının bir delilidir. Belki de orada dünyaya gelmiş, orada babasından ve başkalarından hadis de dinlemiştir”² şeklindeki kanaati de bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Ebu’l-Leys’in yaptığı seyahatler hakkında da kaynaklarda açık ifadeler yer almamaktadır. Semerkand haricinde, Belh’de ilim tahsil etmiş olduğu ve orada vefat etmiş olduğuna³ dair bilgiler dikkate alındığında hayatının önemli bir bölümünü Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde, özellikle de Belh’de geçirdiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Salâhuddin en-Nâhî de onun fıkıh tedrisi için de gittiğini ve tedris faaliyeti süresince Semerkand’a gidip geldiğini, nihayet Belh’te karar kıldığını belirtmektedir. Bununla birlikte Semerkand’da müderrislik yaptığı ile ilgili bir haberdan bahsetmektedir.⁴

Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat* adlı eserinde “Ebu’l-Leys ez-Zâhid el-Buhârî” olarak tanıttığı kişinin Bağdat’a geldiğini ve orada Muhammed b. Muhammed b. Sehl en-Nisâburî (ö.388/998)’den hadis rivayet ettiğini, Ali b. Ahmed er-Razzâz (ö.417/1026)’ın da Ebu’l-Leys ez-Zâhid’den Ebu Hanife ile ilgili bir menkıbeyi rivayet ettiğini kaydetmektedir.⁵ Eserin başka bir yerinde, Ebu Hanife’nin cömertliği ile ilgili

¹ Kefevî, *A’lâmu’l-ahyâr*, vr.33b; Temîmî, *Tabakâtü’s-seniyye*, vr. 708b-709a; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s.220; Firuzâbâdî, *el-Mirkâtü’l-vefiyye*, vr. 83b.

² Ebu’l-Leys, *Hizânetü’l-fikh*, (mukaddime), s. 10.

³ Zehebî, *Tarihu’l-İslam*, XXVI, 583.

⁴ Bkz. Ebu’l-Leys, *Hizânetü’l-fikh*, s. 13.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, XIII, 301.

bir rivayetin zincirinde de aynı şahıs yer almaktadır.¹ Vefat tarihi eserde belirtilmemiştir. Bağdâdî'nin eserindeki bu şahsa atf yaparak Temîmî, “Ben bu şahsın Fakîh Ebu'l-Leys es-Semerkandî mi yoksa Hâfız Ebu'l-Leys es-Semerkandî mi olduğunu bilmiyorum”² diyerek herhangi bir kanaatte bulunmamıştır. Ancak rivayet zincirindeki kişilerin vefat tarihleri dikkate alındığında ve nakledilen rivayetin Ebu Hanife hakkında olması, Ebu'l-Leys'in Zâhid” lakabı ile de anılıyor olması Bağdâdî'nin eserinde zikredilen kişinin Ebu'l-Leys es-Semerkandî olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Ebu'l-Leys'in, kazaî bir görev aldığına dair bir malumata rastlanmamakla birlikte Nâhi, Semerkand ve Belh'de müderrislik yaptığını kaydetmektedir.³ Ayrıca ahlak ve akâid hakkında kaleme aldığı eserlerin muhtevası, üslubu ve nesiller boyunca gördüğü itibar, onun yaşadığı dönemde halka yönelik vaaz ve irşad gibi faaliyetlerde bulunduğu dair bir karine olarak kabul edilebilir.⁴

Ebu'l-Leys'in vefat tarihi ile ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Kaynaklarda zikredilen vefat tarihlerini şöyle sıralamak mümkündür: 373/983⁵, 375/985⁶, 376/986, 381/991, 382/992, 383/993⁷, 393/1003⁸. Katip Çelebi'nin de *Keşfü'z-Zünûn*'da müellifin eserlerini zikrederken farklı tarihlere yer vermesi, nüshalar üzerinde yer alan

¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, XIII, 362.

² Temîmî, *Tabakâtu's-seniyye*, vr. 512a.

³ Ebu'l-Leys, *Hizânetü'l-Fıkh*, (mukaddime), s. 13.

⁴ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabü'n-Nevazil'i*, s. 53.

⁵ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 544; İbn Dukmak, *Nazmu'l-Cüman*, vr. 119b; Kefevî, *A'lamu'l-Ahyar*, vr. 121a; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 490; Brockalman, *GAL.*, I, 196; a.mlf. *Suppl.* I, 347; Bilmen, *Tabakat*, I, 391; Hudari, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 339; Sezgin, *GAS*, I, 145; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-saâde*, II, 278; Cezzâr, *Medhilu'l-müellifîn*, III, 1423; Zirikli, *el-A'lam*, VIII, 347; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 563, 568; Ess, “Abu'l-Layth Samarkandî”, *Elr*, I, 332; Schacht, “Abu'l-Layth al-Samarkandî”, *El*, I, 137.

⁶ Zehebî, Kadî Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Abdulhak'tan, Ebu'l-Leys'in 375 yılında vefat ettiğini nakletmiştir. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 323; a.mlf., *Tarihu'l-İslam*, XXVI, 583.

⁷ Temîmî, *Tabakâtu's-seniyye*, vr. 512a; Firuzâbâdî, *el-Mirkâtü'l-vefiyye*, vr. 83b; Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

⁸ İbn Kutluboga, *Tacü't-terâcim*, s. 79; Davûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 346; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Kehhâle, *Mucemu'l-müellifîn*, XIII, 91.

vefat tarihlerinin farklı kaydedilmesinden kaynaklanmış olabilir. *Şerhu Camii's- sagîr* adlı eserini zikrederken 373¹, *Bustânü'l-ârifîn*², *Tenbihü'l-gâfilîn*³, *Muhtelifu'r-rivâye*⁴, *Te'sîsü'n-nezâir*⁵ *Tefsîru'l-Kur'an*⁶'ı zikrederken 375, *Uyûnu'l-mesâil*⁷'i zikrederken 376, *Hasru'l-mesâil*⁸'i zikrederken 382, *Hizânetü'l-fikh*⁹ ve *el-Fetâvâ*¹⁰ eserini zikrederek 383 yıllarını Katip Çelebi, müellifimizin vefat tarihi olarak kaydetmektedir.

Vefat ettiği yıl ile ilgili ihtilafla birlikte, ay ve gün için bir ittifak söz konusudur. “11 Cemaziyelahir Salı gecesi”¹¹ olarak zikredilen tarih, rivayet edilen yıllar ile birlikte miladi takvime çevrildiğinde, 373 ve 376 yılı Pazartesi gününe tekabül etmektedir.¹² Ayrıca kaynaklarda en çok bu tarihin tercih edilmesi, Brockalman'ın öncelikle bu tarihi tercih etmesi, Fuat Sezgin'in de Brockalman gibi önce 373, sonra 375 ve 393 tarihlerini ikinci derecede sıralamaları, bir çok müellifin de bu tarihi benimsemesi üzerine Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin vefat tarihinin 373/983 olarak kabul edilmesi isabetli görünmektedir.

¹ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 535.

² Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 243.

³ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 478.

⁴ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1636.

⁵ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 334.

⁶ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 441.

⁷ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1187.

⁸ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 668.

⁹ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 703.

¹⁰ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1220.

¹¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 544; İbn Dukmak, *Nazmu'l-cümân*, vr. 119b; Temîmî, *Tabakâtu's-seniyye*, vr. 512a; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s.79; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220. Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, II, 278.

¹² Hicri günler güneş battıktan sonra başlar. Dolayısıyla hicri takvimi miladi takvime çevirdiğimizde, Salı gecesi, miladi günde pazartesi gününün akşamına denk gelmektedir. Dinler'in tezindeki iddiasının aksine, vefat yılı olarak 373 tarihi kuvvet kazanmaktadır. Aksi görüş için bkz. Dinler, Ferit, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserinin Tahkiki*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2006, s. 9.

Ebu'l-Leys'in hayatından bahseden eserlerin çoğunda vefat ettiği yer zikredilmemiştir. Ancak bazı eserlerde Belh'de vefat ettiği¹ ve hocası Hinduvânî'nin yanına defnedildiği bilgisi yer almaktadır.²

1.1.1. Hocaları

Ebu'l-Leys'in eserlerinde ve hayatına yer veren tabakat kitaplarında zikredildiği üzere, kendisinden en çok istifade ettiği hocası “Küçük Ebu Hanife”³ lakabı ile şöhret bulmuş olan Ebu Cafer el-Hinduvânî'dir.⁴ Ebu'l-Leys, kaynakların ifadesine göre, fıkıh ilmini bu zattan almıştır.⁵

Tam adı “Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ömer el-Belhî, el-Hinduvânî”dir.⁶ Fıkıh ilmindeki derinliği, keskin zekası, zühd ve takvası ile tanınan Ebu Cafer el-Hinduvânî, Ebu Bekr Muhammed b. Ebî Saîd el-A'meş'den fıkıh okumuş,⁷ Muhammed b. Akîl el-Belhî'den hadis nakletmiştir.⁸ Ebû İshak İbrahim b. Müslim el-Buhârî, Tahir b. Muhammed el-Haddâdî ve başkaları da ondan hadis rivayet etmişlerdir. 62 yaşında 362/973 yılının Zilhicce ayında Buhara'da vefat etmiştir.⁹ Belh'de defnedilmiştir.¹⁰

¹ Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

² Ebu'l-Leys, *Hizânetü'l-fikh*, (mukaddime), s. 10.

³ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, III,192; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 63; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 179.

⁴ İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 393-394.

⁵ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 544; Firuzâbâdî, *el-Mirkâtü'l-vefiyye*, vr. 83b; İbn Dukmak, *Nazmu'l-Cümân*, vr. 119b; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 79; Davûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 346; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220.

⁶ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, III,192; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 63; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 179.

⁷ İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 63; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 179.

⁸ İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 63.

⁹ İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 63; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 179; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 394.

¹⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 160.

Eserleri arasında İmam Ebu Yusuf'un *Edebü'l-kâdî*' adlı eserinin bir şerhi olan *Şerhu Edebi'l-kâdî*, *el-Fevâidü'l-fikhiyye*, *Keşfü'l-ğavâmid* zikredilmiştir.¹ Ancak Hassâf'ın *Edebü'l-kâdî*'sinin şerhi olan eseri, *Hediyyetü'l-ârifîn*'de yanlışlıkla Ebû Yusuf'un *Edebü'l-kâdî*'sinin şerhi olarak gösterilmiş, bu kaynağı kullanan Kehhâle de aynı hatayı tekrarlamıştır.² Ebu'l-Leys *Muhtelifu'r-rivâye*'de hocasının eserlerinden alıntı yapmamış ancak iki yerde ismini zikretmiştir.³

Ebu'l-Leys'in ilmî gelenekteki zincir halkası, hocası Ebu Cafer el-Hinduvânî'den itibaren iki ayrı yolla Ebu Hanife'ye ulaşır.

Ebu'l-Leys'in Ebu Yusuf'tan Ebu Hanife'ye ulaşan ilmî halkası: Ebu Cafer el-Hinduvânî (ö.362/973), Ebu'l-Kasım es-Saffâr (ö.336/947), Nusayr b. Yahya el-Belhî (ö.268/879), Muhammed b. Semâ'a (ö.233/847), Ebu Yusuf (ö.182/798) tarîkidir.

Ebu'l-Leys'in İmam Muhammed'den Ebu Hanife'ye ulaşan ilmî halkası: Ebu Bekir el-A'meş (ö.340/951), Ebu Bekir el-İşkâf (ö.333/944), Muhammed b. Seleme (ö.278/891), Ebu Süleyman el-Cüzcânî (ö.200/815), İmam Muhammed (ö.189/805) tarîkidir.

Hinduvânî'nin dışında, Ebu'l-Leys'in Muhammed b. Fadl el-Buhârî'den istifade edip hadis rivayetinde bulunduğu nakledilmektedir.⁴ Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî'nin ifadesine göre, Ebu'l-Leys Bağdat'a gelerek Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sehl b. İbrahim en-Nisâburî'den hadis nakletmiştir.⁵

1.1.2. Talebeleri

Ebu Bekir Muhammed b. Abdurrahman et-Tirmîzî, Ebu'l-Leys'in talebesi olup *Tenbîhü'l-gâfilîn* adlı eserini rivayet ederek nakletmiştir.⁶ Ayrıca ondan hadis

¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, X, 244.

² Bkz. Erdoğan, "Hinduvânî" *DİA*, XVIII, 117.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 85-86, IV, 1859.

⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 323; a.mlf, *Tarihu'l-İslam*, XXVI, 583. Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, XIII, 301.

⁶ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 487; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, XXVI, 583.

rivayetinde bulunmuştur.¹ Ebu Hafs Muhammed b. İbrahim el-Beledî'nin de Ebu'l-Leys'in *Bustânu'l-ârifîn* adlı eserini rivayet ettiği zikredilmektedir. Ebu'l-Leys'in eserlerini rivayet etmesi ile şöhret bulmuş olan Lokman b. Hakîm el-Fergânaî ise Ebu'l-Leys'in zikredilen iki eseri dahil olmak üzere tefsirini de rivayet etmiştir.² Ali b. Ahmed er-Rezzâz (ö.417/1026), Bağdad'da, Ebu'l-Leys'ten hadis rivayetinde bulunmuştur.³ Ayrıca Ahmed b. Muhammed Ebu Sehl, Ebu Abdullah Tahir b. Muhammed b. Ahmed b. Nasr el-Haddâdî adlı kişiler Ebu'l-Leys'in talebesi olup ondan rivayette bulunmuşlardır.⁴

1.2. İlmî Kişiliği

Ebu'l-Leys sadece belli bir ilim dalında öne çıkmamış, bir çok sahada eser kaleme alarak ilmî birikimini sonraki nesillere aktarmıştır. Fıkıh, tefsir, hadis, kelam, tasavvuf ve ahlak alanında eser veren meşhur alimlerden biri olup bir çok eseri yaygın olarak tanınmıştır.

Hanefî tabakat kitapları, her alimle ilgili olarak o alimin hangi kategoride mütalaa edildiği hususunda bilgi vermemektedir. Söz konusu kitaplarda Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Hanefî mezhebine mensup olduğu kaydedilmekle birlikte hakkında hangi tabakada yer aldığına dair açık ifadelerin kaydedilmediği görülmektedir. İbn Kemal Paşa'nın tabakatı gibi, fakihleri sınıflandıran bir çok müellif, her mezhep mensubu fakih için bu sınıflandırmayı uygulamamıştır. Ancak bunun gibi, Hanefî mezhebini ve fakihlerini tabakalara ayıran eserlerin müelliflerinden biri olan İbn Dukmak, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'yi hicri dördüncü asırda yaşayan üçüncü tabakadaki fakih ve müctehidler arasında zikrederken⁵, Kınalızâde onu beşinci tabakada kabul etmektedir.⁶

¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 323; Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

² Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 718.

³ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, XIII, 301.

⁴ Ebu'l-Leys, *Tefsiru's-Semerkandî*, I, 10.

⁵ İbn Dukmak, *Nazmu'l-cümân*, vr. 119a-b.

⁶ Kınalızâde, *Tabakâtu'l-Hanefiyye*, vr. 13a.

Nâhî, Ebu'l-Leys'in *Hizânetu'l-fikh* adlı eserinin mukaddimesinde, ilgili eserin Bağdad'da bulunan bir yazma nüshasının kapağının iç yüzünde Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin sekizinci tabakadaki fakihlerden biri olduğunu ifade eden kaydı değerlendirirken bu kaydın yanlışlıkla yazılmış olacağı ihtimali üzerinde durur ve Ebu'l-Leys'in üçüncü tabakadaki fakihler ile aynı asırda yaşamış olduğunu, "İmâmü'l-Hüdâ" lakabına layık görüldüğünü vurgulayarak sekizinci tabakada yer almasının mümkün olmadığını ifade eder.¹ Yazıcı da Nâhî'nin görüşünü benimseyerek Ebu'l-Leys'in üçüncü tabakada yer aldığını dile getirmektedir.²

Ebu'l-Leys es-Semerkindî, itikadî konularda bazı meselelerde Selefiyye'nin, bazı meselelerde ise Maturîdiyye'nin görüşlerini benimseyerek ehl-i sünnet çizgisinin dışına çıkmayan bir tutum sergilemiştir.³ Irak alimleri Ebu Hanife'nin fikhî görüşlerini detaylandırmaya çalışırken itikadî görüşlerine önem vermemişler, Mâverâünnehir alimleri ise önem vermenin yanı sıra yorumlama ve şerhleri ile aklî delil ve mantikî kıyaslarla desteklemişlerdir.⁴ Ehl-i Sünnet imamı Ebu Mansur Muhammed el-Maturîdî'ye de nispet edilen "İmâmü'l-hüdâ" lakabı ile bilinen ve Mâverâünnehir alimlerinden biri olan müellifimiz, Ebu Hanife'ye aidiyeti ihtilafî eserlerden biri olan *Fıkhü'l ekber*'i⁵ şerh etmiş⁶ ve bu eserde ilk defa "Ehlü's-Sünne ve'l-Cemâ'a" tabirini kullanan kişi olmuştur.⁷ Ebu Zehra da bu iddiayı "Bazı alimler, Maturîdî'nin Ebu Hanife'ye ait olduğu söylenen "*Fıkhü'l-ekber*"e bir şerh yazdığını söylemişlerse de;

¹ Ebu'l-Leys, *Hizânetu'l-Fikh*, s. 44-46.

² Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 49.

³ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 57.

⁴ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, s. 184; Bebek, *el-Fıkhü'l-Ebsad ve el-Fıkhü'l-Ekber*'in iki ayrı kitap olduğu kanaatindedir. Bkz. Bebek, *İslam Akâidinde Ebu Hanife ve el-Fıkhü'l-Ebsad*, s. 21.

⁵ Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin *Fıkhü'l-ebşad* şerhi "*Şerhu'l-fikhü'l-ebşad li'Ebî Hanife*" ismi ile matbudur. Bkz. Hans Daiber, *The Islamic concept of belief in the 4th/10th century : Abu l-Lait as-Samarqandi's commentary on Abu Hanifa (died 150/767) al-fikhal-absat*, Institute for the Study for of Languages and Culture of Asia and Africa, Tokyo, 1995.

⁶ Brockelmann, *Suppl.*, I, 348; Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁷ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s.25; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 335.

yapılan ilmî inceleme neticesinde, bu şerhin tanınmış Hanefî alimi Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye ait olduğu anlaşılmıştır.”¹ şeklinde teyit etmektedir.

Hadis ilmindeki bilgisi ile “Hâfız” ve “Muhaddis”² olarak tanınan müellifimiz, eserlerinde çok sık hadislere yer vermiştir. Ancak hadis usulü açısından bir eksiklik kabul edilen, kendisinin de *Bustânu'l-ârifin* adlı eserinde zikrettiği üzere, eserlerinde hadislerin çoğunda senetlerine yer vermemiş³ ve manen rivayeti caiz kabul etmiştir.⁴

Müellifimiz, fakih, mütekellim, muhaddis bir kimliğe sahip olduğu gibi zahid kimliği ile de öne çıkmış, eserlerine bu yönünü de aksettirmiştir. Bu alanda kaleme aldığı *Tenbîhu'l-gâfilîn* veya *Bustânu'l-ârifin* gibi eserleri olduğu gibi *Tefsiru'l-Kur'an* adlı eseri, zühd eksenli bir tasavvuf anlayışına sahip ilk eserlerden kabul edilmiştir.⁵

Eserlerinde sade ve akıcı bir dile sahip olan müellifimiz, halkın seviyesine inerek anlaşılması zor olan meseleleri açıklığa kavuşturmuş, meselelerin daha kolay öğrenilmesini sağlamıştır. *Muhtelifu'r-rivâye*, *en-Nevâzil*, *Uyûnu'l-mesâil* dağınık ve anlaşılması zor olan meseleleri bir arada sunan eserlerinden bazılarıdır.

Dünyanın dört bir yanındaki kütüphanelerde eserlerinin nüshaları bulunan ve bir çoğu da matbu olan eserlerinin şöhreti, müellifimizin şöhretini arttırmış, halk tarafından genel kabul görmüş, muasırları olan alimlerden daha fazla ilgi ve alakaya mazhar olmuştur.

¹ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, s. 185.

² Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XIII, 91.

³ Ebu'l-Leys, *Bustânu'l-ârifin*, s. 2.

⁴ Ebu'l-Leys, *Bustânu'l-ârifin*, s. 13-14.

⁵ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 307-310.

1.3. Eserleri

1.3.1. Fıkha Dair Eserleri

1- Muhtelifu'r-rivâye¹

Bu tezin ana konusu teşkil eden *Muhtelifu'r-rivâye*, ayrı bir bölüm olarak incelenecektir.

2- el-Fetâvâ min ekâvili'l-Meşâyih²

Sezgin bu eseri *Kitabu'n-Nevâzil*'den ayrı olarak zikretmiştir. Ancak eser incelendiğinde, istinsah farklılıkları haricinde *Kitabu'n-Nevâzil*'den farklı olmadığı görülecektir.³

3- Kitabu'n-nevâzil⁴

Kaynaklarda “*en-Nevâzil fi'l-Füru*”,⁵ “*en-Nevâzil fi'l-fikh*”,⁶ “*Fetâvâ*”,⁷ “*en-Nevâzi'l-mine'l-fetâvâ*”⁸ isimleri ile de zikredilen eser, nevâzil türü eserlerin telif edilmesine öncelik etmiştir. *Kitabu'n-Nevâzil*'de zahir ve nadir rivayet kapsamına girmeyen bir takım meseleler ve Belhli Hanefî fakihlerinin toplu veya münferid görüşleri yer almaktadır.

Eser, 1996 yılında E. Sait Kaya tarafından “*Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabu'n-Nevâzil'i*”, İsmail Güllük tarafından

¹ Kefevî, *A'lâmu'l-ahyâr*, vr. 121a; Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye*, vr. 511b-512a; Ahîskalı, *Revâmiz*, II, vr. 538a; Aliyyu'l-Kârî, *Esmâru'l-ceniyye*, vr. 82b-83a; Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b; Brockelmann, *GAL*, I, 196; a.mlf., Suppl, I, 347; Sezgin, *GAS*, I, 447; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 349; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705.

² Sezgin, *GAS*, I, 447.

³ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys Es-Semerkandî'nin Kitabu'n-Nevâzil'i*, s. 57

⁴ İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 79; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, III, 545; Kehhâle, *Mucemu'l-Müellifîn*, XIII, 91; Davûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 346; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Firuzâbâdî, *el-Mirkâtü'l-vefiyye*, vr. 83b; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, II, 277; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 91.

⁵ Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 447.

⁶ Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 322; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220.

⁸ Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 349; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705.

“*Ebu’l-Leys Semerkandi’nin Nevazil’i Işığında Sosyal Olgu Fetva İlişkisi*” adı ile yüksek lisans tezlerine konu edinilmiştir.

4- Hasru’l-mesâil

Eser sadece iki müellif tarafından Ebu’l-Leys’e ait kabul edilmiştir.¹ Bu eserin *Hasru’l-mesâil ve kasru’d-delâil* adlı eser olması kuvvetle ihtimaldir. Bu eser ile ilgili bilgi daha sonra zikredilecektir.

5- Hizânetü’l-ekmel²

Bazı kaynaklar bu eserin Ebu’l-Leys’e ait olduğu zikredilmişse de eser aslında Ebu Yusuf b. Ali el-Cürcânî (ö.522/1128)’ye aittir.³ İbn Kutluboğa eseri üç ayrı şahsa izafe etmiş ancak en doğrusunun el-Cürcânî olduğunu belirtmiştir.⁴

6- Hizânetü’l-fikh⁵

Ebu’l-Leys’e aidiyeti kesin olan eserlerden biri olan *Hizânetu’l-fikh*, çeşitli fıkıh meselelerini ihtiva etmektedir. Eserde fakihlerin görüşlerine ayrıca yer verilmeden konular umumi olarak kitap ve bab başlıkları altında ele alınmıştır. Bab başlarında tariflere yer verilmemiş, her babda konular sade ve sistematik bir şekilde işlenerek eserde akıcı bir dil kullanılmıştır. Ebu’l-Leys’in de mukaddimesinde zikrettiği gibi bu kitapta fıkıh ilminin herkesin istifadesine sunulması hedeflenmiştir. Hanefi fıkıh literatürünün bu eser ile kadim döneminin sona erip klasik döneminin başladığı belirtilmiştir.⁶ Eser, *Uyûnu’l-mesâil* ile birlikte Selahaddin en-Nâhî tarafından tahkik edilmiş, 1965 yılında Bağdat’ta basılmıştır.

¹ Katip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 668; Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifîn*, II, 490.

² İbn Kutluboğa, *Tacü’t-teracim*, s. 79; Taşköprizâde, *Miftâhu’s-saâde*, II, 277. Bkz. Özel, “Hizanetü’l-Ekmele”, *DİA*, XVIII, 179-181.

³ Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s. 231; Kehhâle, *Mucemü’l-müellifîn*, XIII, 319.

⁴ Bkz. İbn Kutluboğa, *Tacü’t-teracim*, s. 82.

⁵ Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 446-447; Kureşî, *Cevâhiru’l-mudıyye*, III, 545; Kehhâle, *Mucemu’l-müellifîn*, XIII, 91; Davûdî, *Tabakatu’l-müfessirin*, II, 346; Zirikli, *el-A’lâm*, VIII, 348; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye* s. 220; Katip Çelebi, *Süllemü’l-vusûl*, vr. 251b; el-Firuzâbâdî, *el-Mirkâtü’l-vefiyye*, vr. 83b; Zuhaylî, *Merciu’l-ulûm*, s. 705; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifîn*, XIII, 91.

⁶ Yaakov, “The Development of Legal Thought in Hanefi Texts”, *Studia İslamica*, XXX, 73.

7- Kutu'n-nefs fi marifeti'l-erkâni'l-hams¹

Ebu'l-Leys'e aidiyeti şüpheli olan eser sadece Sezgin tarafından zikredilmiştir.

8- el-Mebsut²

Sadece Katip Çelebi ve Bağdâdî tarafından eserin Ebu'l-Leys'e ait olduğu zikredilmiştir. Fıkıh literatüründe “Mebsud” isminde bir çok eserin olması bu eserlerin müelliflerine nispet edilmesinde karışıklığa sebep olmuş olabilir. Nitekim es-Semerkindî nisbesine sahip olan es-Seyyid Nasıruddin es-Semerkindî (ö.556/1160)'ye atfedilen *el-Mebsut* isimli eserini Katip Çelebi, Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin el-Mebsut eserinin ardından zikretmiştir.

9- Mukaddimetü's-salât³

Mukaddimetü's-salât namaza dair ilmihal bilgilerinin ele alındığı bir eserdir. Eserde ayrıca akâid ile ilgili hususlara da yer verilmiştir. Üslup açısından oldukça sade bir dil kullanılmıştır. “el-Mukaddime fi's-Salat”⁴ adı ile de zikredilen bu eser halk tarafından çok rağbet görmüş, nüshalarının çeşitli kütüphanelerde çok sayıda bulunmasının yanı sıra eser üzerine bir çok şerh de yapılmıştır.⁵

Bu eser, 2006 yılında Ferit Dinler tarafından tahkik edilerek yüksek lisans tezine konu edilmiştir.⁶

¹ Sezgin, *GAS*, I, 450.

² Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1580; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 490.

³ İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 79; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 348; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, II, 278; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705.

⁴ Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 448-449.

⁵ Sezgin, *GAS*, I, 448.

⁶ Bkz. Dinler, Ebu'l-Leys es-Semerkindî ve Mukaddimetü's-salat İsimli Eserin Tahkiki, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2006.

10-en-Nevâdir¹ (Nevâdiru'l-fikh)

Ebu'l-Leys'e atfedilen bu eseri, Mutahhar b. Hüseyin el-Bazzaz el-Yezdî'nin "*el-Hulâsâ*" adıyla ihtisar ettiği kaydedilmektedir.²

11-Risale fi'l-fikh³

Bu esere sadece Sezgin yer vermiş ancak o da bu eseri Ebu'l-Leys'e ait eserler içinde en son olarak zikretmiştir.

12-Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr⁴ ve Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr⁵

İmam Muhammed'in zâhiru'r-rivâye eserleri içinde yer alan *el-Câmiu's-saîir* ve *el-Câmiu'l-kebîr* adlı eserlerinin şerhleri arasında zikredilen bu iki eserin günümüze ulaştığına dair her hangi bir bilgi mevcut değildir.

13-Şerhu Müşkilâti'l-Kudurî

Katip Çelebi, Ahmed b. Muhammed el-Kudurî (ö.428/1037) tarafından telif edilmiş olan *Muhtasaru'l-Kudurî* adlı eserin şerhleri içinde Ebu'l-Leys'e atfederek Şerhu *Müşkilati'l-Kudurî* adlı eseri zikretmiştir. Ancak ardından bu eserin Ebu Bekir Alauddin es-Semerkindî (ö.552/1157)'ye ait olmasının da söz konusu olduğunu ifade etmektedir.⁶

Zikredilen müelliflerin vefat tarihleri dikkate alındığında eserin Ebu Bekir Alauddin es-Semerkindî'ye ait olma ihtimali kuvvet kazanmaktadır.⁷

¹ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490.

² İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 77.

³ Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁴ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 568; Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, s. 246.

⁵ Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 348-349; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s.220; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 535; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, II, 282, Bilmen, *Tabakat*, I, 392; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705.

⁶ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1631; Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

⁷ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 93.

14-Te'sîsü'l-fikh¹

Brockalman ve Sezgin tarafından zikredilen eser, *Te'sîsü'n-nezâir* adlı eserin *Te'sîsü'l-fikh* adını taşıyan değişik bir nüshasından ibarettir.²

15-Te'sîsü'n-nazar³

Kaynaklarda “*el-Muhtef beyne Ashâbi'l-Fikh*”⁴ ve “*Te'sîsü'n-nezâir*”⁵ adı ile de yer alan eserin müellife aidiyeti ihtilâflıdır. Hilâfiyata dair olan bu eser, aynı zamanda hilaf ilminin kurucusu kabul edilen Debûsî'ye de atfedilmektedir.

16-Te'vîlât

Millet Kütüphanesi 847/2 numarada kayıtlı olan eser, Ebu'l-Leys'in *el-Fetâvâ* adlı eserinin Tevîlât bölümünün müstakil olarak kaleme alınmasından ibarettir.⁶

17-Uyûnu'l-mesâil⁷

Mezhep kurucularının zâhiru'r-rivâye kitaplarında yer almayan görüşlerinin bir arada toplandığı bir eserdir. Genel olarak rivayetlerin derlendiği bir eserdir. Ancak müellif bazı yerlerde meseleleri tartışmış, delil öne sürmüştür.

Eser, Selahaddin en-Nâhî tarafından tahkik edilmiş “*Hizânetü'l-fikh*” ile birlikte 1965 yılında Bağdat'da basılmıştır. Eserin müstakil baskıları da mevcuttur.

¹ Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 450.

² Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 94.

³ Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705.

⁴ Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁵ İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 79; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-saâde*, II, 278; Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

⁶ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 96-97.

⁷ İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 79; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 349; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-saâde*, II, 277; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705; Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 447; Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

1.3.2. Diğer İlimlere Dair Eserleri

1- Akâide Dair Eserleri

Beyânu Akâdeti'l-Usul¹

Beyânu'l-İman ve Menâkıbu'l-Hulefâi'l-Erba'a²

el-Maârif fi Şerhi's-Sahâif³

Risâletü'l-Es'ile ve'l-Evcibe (Risâletü'l-Ma'rife ve'l-İman⁴)

Şer'u'l-İslam⁵ (Şiratu'l-İslam⁶)

Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber⁷

Umdetü'l-Akâid⁸

2- Ahlak ve Zühde Dair Eserleri

Bustânu'l-ârifin⁹

Dekâiku'l-ahbâr fi zikri'l-cenneti ve'n-nâr¹⁰

¹ Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 449.

² Mihrişah Sultan Ktp. nr. 335/20 kayıtlı risale *Bustânu'l-ârifin* adlı eserindeki iman babının müstakil yazılmış halinden ibarettir. Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 74.

³ Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁴ Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁵ Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁶ Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 349; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s.705

⁷ Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁸ Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 348; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s.705.

⁹ Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 449; İbn Kutluboğa, *Tacü't-Teracim*, s.79; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudriyye*, III, 545; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XIII, 91 Davûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirin*, II, 346; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 348; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s.220; el-Firuzâbâdî, *el-Mirkâtü'l-vefiyye*, vr.83b; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, II, 277; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s.705; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XIII, 91; Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

¹⁰ Sezgin, *GAS*, I, 450; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 349; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705.

Fedâilu Ramadân¹

el-İhtiyârât ve'l-İntihâbât²

Kitabu'l-Mevâiz³

Kurratu'l-uyûn ve müferrâhi'l-kalbi'l-mahzûn⁴

Risâle fi'l-Hikem-(Camiu'l-Hikem)⁵

Tenbîhu'l-gâfilîn⁶

Ukûbetü ehli'l-kebâir⁷

3- Tefsire Dair Eserleri

Tefsiru'l-Ku'ran⁸

Tefsiru cüz'i Âmme⁹

4- Hadis, Siyer, Menakıb Gibi Farklı Konulara Dair Eserleri

Duâu'l-feth¹

¹ Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 348; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705.

² Erzincan Ktp. nr. 147/2.

³ Beyazıd Ktp. nr. 1456.

⁴ Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁵ Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 449-450; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 79; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, III, 545; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 91; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 322; Davûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 346; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 348; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; el-Firuzâbâdî, *el-Mirkâtü'l-vefiyye*, vr. 83b; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, II, 277; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 91; Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

⁷ Kaynaklarda adına rastlanmayan eserin tahkikli neşri mevcuttur. Bkz. Ebu'l-Leys, *Ukûbetü ehli'l-kebâir*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, 1985.

⁸ Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 445-446; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 79; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, III, 545; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 91; Davûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 346; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 348; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; el-Firuzâbâdî, *el-Mirkâtü'l-vefiyye*, vr. 83b; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, II, 277; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 91; Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b.

⁹ Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 349.

Esârû'l-Vech (Esraru'l-Vahy)²

Hikâyet-i Pirlar ve Menâkıb-ı Evliyâ (Terceme-i Tezkirâti'l-Evliyâ)³

el-Letâifu'l-müstahraca min Sahîhi'l-Buhârî⁴

Tuhfetü'l-Enâm fi Menâkıbi'l-Eimmeti'l-Erbâa el-Alâm⁵

Risâle fi Usuli'd-din⁶

¹ Süleymaniye Ktp. Laleli, nr. 1588/16 kayıtlıdır.

² Brockelmann, *GAL*, I, 196; Sezgin, *GAS*, I, 450.

³ Ebu'l-Leys tarafından telif edildiği ve Osmanlıcaya tercüme edildiği belirtilmiştir. Bkz. Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 112.

⁴ Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁵ Sezgin, *GAS*, I, 450.

⁶ Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 349; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705.

BÖLÜM 2: MUHTELİFU'R-RİVÂYE ESERİNİN ANALİZİ

2.1. Muhtelifu'r-rivâye Hakkında Genel Bilgiler

2.1.1. Kitabın Adı, Yazılış Tarihi ve Amacı

Eserin adının “*Muhtelefu'r-rivâye*” ve “*Muhtelifu'r-rivâye*” şeklinde okunma ihtimali vardır. Bu durum kütüphane kayıtlarına ve Türkçe kaynaklara da yansımıştır. Ancak Türkçe eserlerde daha çok *Muhtelifu'r-rivâye* şeklinde karşımıza çıkması, anlamı itibariyle de uygun olması sebebi ile *Muhtelifu'r-rivâye* ismi tercih edilmiştir. Ayrıca eser bazen “*el-Muhtelef*”¹ olarak da zikredilmektedir.

“Muhtelif” kelimesi (خ ل ف) kökünden türetilmiş olup “اختلف” (افتعل) bâbındandır. Bir kişinin başka birinin görüşünün aksine görüş beyan etmesi anlamını taşır ve “ittifak” kelimesinin zıt anlamlısıdır.²

Buradan hareketle ittifakın zıttı olan bir kelime birbirinden farklı ve karşıt olan görüşleri ifade eder, bu da çatışan görüşler demektir. Dolayısıyla kesreli okuyarak “muhtelif” demek daya uygun düşebilir. Böylece birbirinden farklı görüşler anlamında *Muhtelifu'r-rivâye* ile ifade edilmiştir. Ancak doğrudan ism-i meful olarak alırsak “ortaya konmuş birbirine zıt görüşler” anlamına geleceği için “muhtelef” olması da muhtemeldir.

Genelde birbirinden farklı farklı olan şeyler “muhtelif” kelimesi ile ifade edilmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de arının ürettiği bal için³, insanlar, hayvanlar ve çeşitli varlıkların renkleriyle ilgili olarak⁴ (مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ) buyurulmaktadır. Başka ayet-i kerîmelerde de birbirinden farklılık gösteren şeylerin varlığını ifade etmek için “muhtelif” kelimesi kullanılmıştır.⁵

¹ Katip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, vr. 251b

² Fiyûmî, *el-Misbâhu'l-Münîr*, s. 179.

³ en-Nahl 16/69.

⁴ el-Fatır 35/27.

⁵ Bkz. el-En'am 6/41; el-Hud 11/118; el-Fatır 35/27; ez-Zümer 39/21 ez-Züfer 51/8; en-Nebe 78/3.

Arapça’da birbirinden farklı olan, yani bir yönüyle de olsa benzerliği olmayan şeyler (اختلف) fiili ile, bu farklı olan şeyler de (مختلف) kelimesi ile ifade edilmektedir.¹

Eserin mukaddimesinde müellifin ismi ve yazılış tarihi belirtilmemiştir. Kitabın başında besmele, hamdele ve salveleden sonra yer alan mukadime muhtemelen Alâeddîn el-Üsmendî tarafından yazılmıştır. Müellif eserde *Muhtelifu'r-rivâye*’nin meselelerini zikretmeyi amaçladığını, ihtilafları her bir imam için bablara ayırdığını, bazı üstadlarının tasnifleri gibi bab başlıkları altında kitapları değil kitap başlıkları altında babları zikrettiğini ifade etmektedir.²

2.1.2. Kitabın Müellife Aidiyeti ve Nüshaları

Ebu'l-Leys’in kendisine ait olduğu bildirilen eserlerinin yanında, ona ait olduğu tereddütler içeren bir çok eserden de bahsedilmektedir. *Muhtelifu'r-rivâye* adlı eserin de ona aidiyeti tartışılmaktadır. Eser ayrıca *Tuhfetü'l-fukahâ*’nın sahibi Alâeddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî (ö.539/1144) ve Alâeddîn Muhammed b. Abdülhamîd el-Üsmendî es-Semerkindî (ö.552/1157)’ye de nisbet edilmektedir.

Türkiye’deki kütüphanelerde yer alıp Ebu'l-Leys es-Semerkindî’ye nisbet edilen nüshalar şunlardır: Beyazıt Ktp. Beyazıt nr. 2167, Merzifonlu K. M. (TÜYATOK), nr. 251; Adana İl Halk Ktp., nr. 965; Amasya Bayezid İl Halk Ktp., nr. 387; Köprülü Ktp. Fazıl Ahmet Paşa nr. 650; Topkapı Ktp. Ahmet III, nr. 1197.

Alâeddîn el-Üsmendî’ye nisbet edilen nüshalar şunlardır: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 965; Carullah, nr.874, 875; Fatih, nr. 2139, 2141, 2142, 2143, 2144, 2146; Laleli nr. 1041; Molla Çelebi, nr. 69, 70, 71; Süleymaniye, nr. 604; Şehid Ali Paşa, nr. 850; 967, 968; Yazma Bağışlar, nr. 684; Yeni Cami, nr. 471; Bursa Bölge Yazmalar Ktp. Haraççioğlu, nr. 316; Beyazıt Ktp. Beyazıt nr. 2304, Veliyüddin Efendi nr. 1563.

Bazı nüshalarda, müellifin isminin mutlak olarak “Alâeddîn es-Semerkindî” olarak yer alması eserin *Tuhfetü'l-fukahâ*’nın sahibi Alâeddîn es-Semerkindî’ye ait olduğu şeklinde anlaşılmasına sebep olmuştur. Açık şekilde müellifin tam isminin bulunmadığı

¹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, IX, 91.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 69.

nüshalar arasında Irak'ta Mektebetü'l-Evkaf nr. 1300; Paris'te el-Mektebetü'l-Vataniyye nr. 865'da bulunan nüshalar zikredilmiştir.¹

Ancak eserin Alâeddîn es-Semerkindî'ye ait olması uzak bir ihtimaldir. Onun tercemesini zikreden eski kaynaklarda *Muhtelifu'r-rivâye* adlı eseri olduğu zikredilmemektedir. Alâeddîn el-Üsmendî ile olan isim benzerliği kaynaklarda, iki müellifin eserlerinin ve vefat tarihlerinin karıştırılmasına sebep olmuştur. Alâeddîn es-Semerkindî'ye aidiyeti tüm kaynaklarca tasdik edilmiş olan meşhur eseri *Tuhfetü'l-fukahâ'*nın Alâeddîn el-Üsmendî'nin eserleri arasında zikredilmiş olması² da iki şahsın karıştırılmış olduğunun en önemli kanıtlarından biridir. Madelung da Alâeddîn es-Semerkindî'ye ait olduğu zikredilen bazı kitapların, çağdaşı Alâeddîn Muhammed b. Abdülhamîd el-Üsmendî es-Semerkindî ile isim benzerliğinden dolayı yanlışlıkla ona atfedilmiş olduğunu dile getirmiştir.³ İzmirli İsmail Hakkı da *Muhtelifu'r-rivâye*'yi Alâeddîn es-Semerkindî el-Hanefî (ö.552/1157) ismine nisbet ederek eseri zikretmiştir.⁴

Ayrıca kitabın tahkikini yapan Abdurrahman b. Mübârek el-Ferec, Halep'te Osmaniye Kütüphanesi'ndeki 292 numaralı nüshanın Ömer b. Osman es-Semerkindî'ye nisbet edildiğini, ancak bu kişiye dair bilgi olmaması ve kimsenin bu kitabı ona nisbet etmemesi sebebi ile *Muhtelifu'r-rivâye*'nin müellifi olma ihtimalinin çok uzak olduğunu belirtmiştir.⁵

Muhtelifu'r-rivâye'nin müellife aidiyeti meselesi ile birkaç eser daha irtibatlıdır.

Manzûmetü'n-Nesefiyye, Necmeddin en-Nesefî (ö.537/1142)'nin İslam hukuk tarihinde manzum fıkıh kitabı yazma geleneğinin muhtemelen ilk örneğini teşkil eden eseridir. Müellif eseri h. 504 yılında tamamladığını belirtmiştir.⁶ Hanefî mezhebine ait ilk hilaf

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, (mukaddime), I, 33.

² Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 92.

³ Madelung, "Ala-al-din Samarqandi", *EIr*, I, 783.

⁴ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, s. 7.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, (mukaddime) I, 33.

⁶ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1867.

çalışmalarından biri kabul edilen eser bir imamın diğer imamlarla olan görüş ayrılıklarını sıralayan tertibi açısından *Muhtelifu'r-rivâye* ile birebir benzerlik göstermektedir.¹

Ferec, Neseî'nin *Nazmu Camiu's-sagîr*² isminde İmam Muhammed'in eseri üzerine bir çalışması olduğu, ayrıca *Muhtelifu'r-rivâye* üzerine şerhi olduğu³ bilgisine dayanarak *Manzûmetü'n-Neseîyye* adlı eserin *Muhtelifu'r-rivâye*'nin manzumesi olma ihtimalinden bahsetmektedir. Neseî'nin eserinin *Muhtelifu'r-rivâye*'nin manzumesi olduğuna delil olarak Şelebî'nin *Hâşiye ala Tebyîni'l-hakâik* eserinden alıntı yapar. Hıyârü'l-ayb babında, Züfer'den gelen birbirine zıt iki rivayet zikredilirken *Muhtelifu'r-rivâye*'ye atıf yapılmıştır ve ardından *Manzûme*'de aynı görüşün aktarıldığı belirtilmiştir.⁴

Manzûmeü'n-Neseî üzerine bir çok haşiye ve şerh yapılmıştır. Bu şerhler içinde Alâeddin el-Üsmendî (ö.552/1157)'ye nisbet edilen “*Avnü'd-dirâye ve muhtelifü'r-rivâye fî şerhi Manzûmetü'n-Neseî*”⁵ adlı eser zikredilmekle birlikte “*Hasru'l-mesâ'il ve kasru'd-delâ'il şerhu Manzûmetü'n-Neseî*”⁶ isminde başka bir şerh de aynı müellife nisbet edilmektedir.⁷ *Keşfü'z-zünûn*'da *Manzûmetü'n-Neseî*'nin şerhleri arasında “*Muhtelef*” ve “*Avnü'd-dirâye*” olarak zikredilen eser Alâeddîn es-Semerkindî'ye atfedilmektedir. Zikredilen giriş cümlesi de (الحمد لله المتعزز بذاته المقدس) *Muhtelifu'r-rivâye* ile aynıdır. *Hasru'l-mesâ'il* ise Alâeddîn el-Üsmendî'ye atfedilmiştir.

¹ Koca, “*el-Manzûmetü'n-Neseîyye*”, *DİA*, XXVIII, 34.

² İbn Kutluboğa, *Tâcu't terâcim*, s. 47; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 564; Sezgin, *GAS*, I, 430.

³ Brockalman, *GAL*, I, 196.

⁴ Bkz. Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1513. Bkz. Şelebî, *Hâşiye ala Tebyîni'l-hakaik* (Zeylâi, *Tebyîni'l-hakaik fî şerhi Kenzi'd-dekaik* ile birlikte), IV, 41.

⁵ Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, nr. 573; Lâleli, nr. 1041.

⁶ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 764; Aşir Efendi, nr. 117; Yazma Bağışlar, nr. 2288; Habeşî, *Câmiü'ş-şürûh ve'l-havaşi*, III, 1899.

⁷ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1636, 1868.

Siracuddin Ali b. Osman b. Muhammed el-Evşî el-Fergânî (ö.569/1173)'ye nisbet edilen, *Muhtelifu'r-rivâye* adlı eser, *Manzûmetü'n-Nesefti*'nin şerhi olarak kaynaklarda yer almıştır.¹

Ayrıca *Mülteka'l-bihâr min münteka'l-ahbâr* adlı eser de Muhammed ez-Zevzenî el-Hanefî (ö.575/1179)'ye nisbet edilerek *Manzûme*'nin şerhleri arasında zikredilmiştir.² Ancak bu eseri Brockalman Ebu'l-Leys'e ait *Muhtelifu'r-rivâye*'nin şerhlerinden biri olarak yer vermiş ve Yeni Cami nr. 471'de kayıtlı olduğunu belirtmiştir.³ Zikrettiği nüsha ise Süleymaniye'de "*Mülteka'l-bihâr fi şerhi Manzumeti'n-Nesefti*" ismi ile kayıtlıdır. Sezgin de *Muhtelifu'r-rivâye* üzerine Safiyuddin Ömer el-Hanefî tarafından yazılmış bir haşiyenin bulunduğunu zikretmiş, Halidiyye, British Museum Quart ve İstanbul Üniversitesinde nüshalarının bulunduğunu kaydetmiştir.⁴ İstanbul Üniversitesi A-5408 numarada kayıtlı olan nüshayı inceleyen Kaya, bu nüshanın aynı müellife ait *Mukaddimetü's-Salat* adlı eser olduğunu belirtmiştir.⁵ Bu durumda *Muhtelifu'r-rivâye* üzerine yapıldığı zikredilen şerh ve haşiyeler de problemlidir.

Hasru'l-mesâ'il kaynaklarda *Manzûmetü'n-Nesefti*'nin şerhi olarak yer aldığı gibi Ebu'l-Leys'in *Uyûnu'l-mesâ'il* adlı eserinin şerhi olarak da zikredilmektedir. Sezgin ve Brockalman eserin ismini zikretmeyip müellifinin Alâeddîn el-Üsmendî olduğunu belirtmişlerdir.⁶ Katip Çelebi ise şerhin ismini "*Hasru'l-mesâ'il ve kasru'd-delâ'il*" olarak zikretmiştir.⁷ Nâhî, İskenderiye Ktp.'de bulunan nüshanın mikrofilmine ulaşmış, eserin isminin kapakta "*Kitabu Hasru'l- mesâ'il ve kasru'd-delail fi şerhi'l-manzûmeti'n-Neseftiye li müellifetiha Necmeddin Ebu Hafş Ömer b. Muhamme b. Ahmed en-Nesefti*" olarak yer aldığını belirtmiştir. İlk sayfada besmele ve hamdeleden sonra gelen bölümde de kitabın konusunun teyit edildiğini dile getiren Nâhî,

¹ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1868; Habeşî, *Câmiü'ş-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1899.

² Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1868.

³ Brockalman, *GAL*, I, 196.

⁴ Bkz. Sezgin, *GAL*, I, 447.

⁵ Bkz. Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin Kitabü'n-Nevazil'i*, s. 61.

⁶ Sezgin, *GAS*, I, 447; Brockalman, *GAL*, I, 196.

⁷ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1187.

incelemesinin ardından bu kitabın *Uyûnu'l-mesâil*'in şerhi değil, *Manzûmetü'n-Neseftî*'nin şerhi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca Alâeddîn el-Üsmendî'nin tercemelerinde hilaf alanında tasnifi olduğu¹ yer almakla birlikte *Uyûnu'l-mesâil*'in şerhi olarak *Hasru'l-mesâ'il ve kasru'd-delâ'il*'den bahsedilmediğini de ilave etmiştir.²

Hasru'l-mesâ'il Ebu'l-Leys³ ve Ebu Hafs en-Neseftî'ye de atfedilmiştir. Ebu'l-Leys'e atfedilen *Hasru'l-mesâ'il*'e Eyyub b. Hasan'ın şerh yazdığı kaydedilmiştir.⁴

Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1036, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 720, 721, Topkapı Ktp. Koğuşlar nr. 769'da yer alan nüshalar da *Hasru'l-mesâ'il ve kasru'd-delâ'il* adı altında Ebu Hafs en-Neseftî'ye atfedilmiştir.

Süleymaniye Ktp. Aşir Efendi nr. 117'de *Hasru'l-mesâ'il ve kasru'd-delâ'il* olarak kayıtlı olan nüshanın kapağının iç yüzünde “*Muhtelifu'r-rivâye fi'l hilafıyyat li's-şeyhi'l-imam Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî (ö.375/985)*” kaydı olup, eser tahkikli neşirde olduğu gibi (الحمد لله المتعزز بذاته المقدس) lafzı ile başlamaktadır.

Yazma Bağışlar nr. 2288 de yer alan nüsha da *Hasru'l-mesâ'i ve kasru'd-delâ'il l* ismi ile kayıtlıdır. Yazıcı, doktora tezinde Ebu'l-Leys'in eserlerini zikrederken *Muhtelifu'r-rivâye* başlığı altında bu nüshanın tanıtımını yapmıştır.⁵ Bu nüshan ilk sayfasının sağ üst köşesinde “Bu kitabı asıl telif eden kişi Ebu'l-Leys es-Semerkandî'dir” kaydı düşülmüştür. Kütüphane kaydında her iki nüsha da Alâeddîn el-Üsmendî'ye atfedilmektedir.

Muhtelifu'r-rivâye adı ile Alâeddîn el-Üsmendî'ye atfedilen Fatih nr. 2139'da kayıtlı olan nüshanın ilk sayfasındaki kayıta bu eserin Neseftî'nin *Manzûme*'sinin şerhi olan *Hasru'l-mesâ'il* olduğu bilgisi yer almıştır. Bu nüsha Fatih nr. 2140'ta kayıtlı olan nüshanın ilk cildir, talak bahsi ile son bulmaktadır. Diğer nüsha da *Muhtelifu'r-rivâye* adı ile kayıtlı ancak yazma üzerinde yer alan isim *Muhtelifu'r-rivâye fi şerhi'l-*

¹ Bkz. Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 176; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 56.

² Ebu'l-Leys, *Hizânetü'l-fikh* (mukadime), s. 29.

³ Zirikli, *el-A'lam*, VIII, 349; Zuhaylî, *Merciu'l-ulûm*, s. 705; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 668.

⁴ Habeşî, *Câmiü's-şürûh ve'l-havâşî*, II, 830.

⁵ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 88-90.

manzûme 'dir. İsimlendirme açısından aynı durum Fatih nr. 2141'de kayıtlı nüsha için de geçerlidir. *Muhtelifu'r-rivâye* adı ile Alâeddîn el-Üsmendî'ye atfedilen Fatih nr. 2142'de yer alan nüshanın ilk sayfasında ise bu eserin Ebu'l-Leys'e ait olduğu kaydedilmiştir.

Ancak *Hasru'l-mesâ'il ve kasru'd-delâ'il* adlı bazı nüshalarda ise *Manzume* 'nin şerhi olduğu kaydı bulunmaktadır. Ve ismi, örneğin Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa nr.764 ve Millet Ktp. Feyzullah Efendi nr.835'te bulunan nüshalarda, *Hasru'l-mesâ'il ve kasru'd-delâ'il fi şerhi Manzûmeti'n-Neseî* olarak yer almaktadır.

Ferec de Nâhî gibi İskenderiyye Ktp. nr. 1222'de yer alan nüshanın mikrofilmine ulaşmış ve mukaddimesinde *Manzûmetü'n-Neseî* 'nin şerhi olduğunun zikredildiğini belirtmiştir. Ardından da *Manzûme* ve *Muhtelifu'r-rivâye* 'nin tertibi arasındaki benzerliğin, iki kitabın karıştırılmasına sebep olduğunu belirtmiştir. *Muhtelifu'r-rivâye* 'nin tahkiki sırasında esas aldığı bir nüshada “*Hasr*” isminin yer aldığına¹ ve *Fethu'l-kadir* ve *Haşiyetü'ş-Şelebî* 'de² iki kitabın ardı ardına zikredilmesi sebebi ile *Hasru'l-mesâ'il* ile *Muhtelifu'r-rivâye* 'nin ayrı kitaplar olduğu sonucuna ulaşmıştır.³

Muhtelifu'r-rivâye ile irtibatlı olan bu nüshaların kapsamlı bir şekilde incelenmesi ile kesin sonuca ulaşılabilir. Nitekim *Manzûme* 'nin şerhi olarak *Hasru'l-mesâ'il* ile aynı olduğu kabul edilen *Avnü'd-dirâye*, Süleymaniye Ktp. Damat İbrahim nr. 573'te yer alan nüshasının ilk sayfasında *Manzûme* 'nin şerhi kaydı vardır. Ele alınan ilk mesele *Muhtelifu'r-rivâye* 'de (يکبر المقتدي مقارنا لتکبير الامام) olarak zikredilen ibare *Avnü'd-dirâye* 'de (يکبر القوم مع الامام) şeklinde yer almıştır. Nüshalar arasındaki bu benzerlik, müelliflerin ve eser isimlerinin karıştırılmasına sebep olmuş olabilir. Ayrıca Süleymaniye Ktp. Fatih nr. 2145'te “*Avnü'd-dirâye ve muhtelifu'r-rivâye*” adı ile ve müellifi Kadıhan Fahreddin Hasan b. Mansur b. Mahmud el-Özcendi (ö. 592/1196) olarak kayıtlı nüshanın kapağında *Muhtelifu'r-rivâye* 'nin *Keşfü'z-zünûn* 'da Alaüddin el-Âlim el-Üsmendî'ye ait olduğuna ilişkin bir not vardır. İlk sayfada Alaüddin el-Âlim'e atfedilerek “*Kitabu'l-muhtelef*” ismi kayıtlıdır ve eserin içeriği de *Muhtelifu'r-rivâye* ile

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 1085.

² Bkz. Şelebî, *Hâşiye ala Tebyîni'l-hakâik*, IV, 261; Kadızâde Efendi, *Netâicü'l-efkâr*, (İbnü'l-Hümmam, *Şerhu Fethü'l-kadir* ile birlikte), VI/2, 38.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye* (mukaddime), I, 37.

aynıdır. Ancak bu bilgiler *Muhtelifu'r-rivâye*'nin Ebu'l-Leys'e ait olmadığına dair bir yargı için yeterli değildir.

Sonuç olarak *Hasru'l-mesâ'il* için kaynaklarda Ebu'l-Leys'in eseri olduğu, yine Ebu'l-Leys'in eseri olan *Uyunu'l-mesâ'il*'in şerhi olduğu ve *Manzûmetü'n-Nesefti*'nin şerhi olduğuna dair bilgiler mevcuttur.

Kaynaklardaki tenakuz, kütüphane fişleri ve kataloglarda kitabın farklı isimlere nisbet edilmesiyle devam etmiştir. Konuyu araştıran Kaya, *Muhtelifu'r-rivâye*'nin sahip olduğu sistemin Ebu'l-Leys'in vefatından sonra geliştirilmiş olduğunu, kaynaklarda geçen tüm nüshaların da Alâeddîn es-Semerkindî'nin vefatından sonra istinsah edildiğini dikkate alarak, eserin Alâeddîn es-Semerkindî'ye ait olma ihtimalini güçlü görmüştür.¹

Ferec, eserin günümüze ulaşan en eski nüshanın istinsah tarihinin h. 575 olduğunu ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunduğunu belirtmiştir.² Ancak yazmaların mevcut olan en eski nüshalarını ele alan eserde ise istinsah tarihi net olarak belirtilmemiş ancak hicri beşinci yüzyıl kaydı konmuş ve Ebu'l-Leys'e atfedilmiştir.³ Ayrıca eserin ilk yarısında İslam Hukukundaki ihtilafların yer aldığı belirtilmiştir. Zikredilen nüsha The Chester Beatty Library nr.3322'de yer almaktadır.⁴ Aynı kütüphanede *Muhtelifu'r-rivâye* Alâeddîn es-Semerkindî ve Alâeddîn el-Üsmendî'ye atfedilen nüshalar da yer almaktadır.⁵ İlk nüshanın beşinci yüzyıla ait olması, Ebu'l-Leys'in bu eseri telif ettiği görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Ferec, en eski nüshasının h. 575 yılında, yani el-Üsmendî'nin yaşadığı asırda telif edilmiş olduğunu dile getirdikten sonra ulaşılan bu bilginin kitabı el-Üsmendî'ye atfetmek için yeterli olmadığını dile getirmiştir. Aslında bu eserin Ebu'l-Leys ve

¹ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitabü'n-Nevazil'i*, s. 61.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*(mukaddime), I, 39.

³ Avvad, *Akdemü'l-mahtutati'l-Arabiyye fi mektebati'l-alem*, s. 205.

⁴ Arberry, *The Chester Beatty Library A Handlist of The Arabic Manuscripts*, II, 35.

⁵ Bkz. Arberry, *The Chester Beatty Library A Handlist of The Arabic Manuscripts*, III, 46-47, VII, 33.

Alâeddîn el-Üsmendî arasında müşterek olduğu görüşünü bazı sebeplere dayanarak açıklar.¹

Eserde meselelerin kısaca özetlenmesi, ibarelerin kolaylığı ve bir çok bilgiye yer vermesi ile Ebu'l-Leys'in üslubuna, tertibi ile de, yaşadığı dönemde yaygın olması sebebi ile, Alâeddîn el-Üsmendî'ye işaret etmektedir.

Muhtelifu'r-rivâye'nin mukaddimesinde, meselelere izafede bulunulduğu ve kitabın tertip edildiği zikredilmektedir.² Bu ifadenin el-Üsmendî'ye ait olması kuvvetle ihtimaldir. Ayrıca araştırmacıların da *Muhtelifu'r-rivâye*'nin Ebu'l-Leys'e ait olduğunu teyid ettiklerini dile getiren Ferec, şu anda Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 531 numarada bulunan nüsha üzerine Joseph Schacht'ın 1927 tarihinde Teymuriyye Kütüphanesini ziyaretindeki yazısından bahsetmektedir. Schacht, *Muhtelifu'r-rivâye*'nin, Ebu'l-Leys es-Semerkindî'ye ait olduğunu, eserin Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Muhammed, Züfer, Şafiî ve Malik arasındaki ihtilafların konu edildiğini de eklemiştir. Mevcut nüshalarını istinsah tarihlerini de vererek zikreden Schacht, en eski nüshanın h. 614 tarihli olan bu nüsha olduğunu belirtmiştir.³

Müellifin *Mukaddimetü's-salât* isimli eserinde⁴ tereddüde mahal bırakmayacak şekilde “*el-Muhtelef*” ismiyle müellife nisbet edilmiş, aynı yerde müellifin *Uyûnu'l-mesâil*'i de “*el-Uyûn*” ismiyle zikredilmiştir.⁵ Ayrıca, *Muhtelifu'r-rivâye*'de mutlak olarak yer alan “tefsirde yer aldığı gibi”⁶ ifadesi ile zikredilen bilgiler, Ebu'l-Leys'in tefsiri ile örtüşmektedir.

Muhtelifu'r-rivâye'de Ebu'l-Leys es-Semerkindî'den sonra yaşamış hicri beşinci yüzyıl alimlerinden olan Kudûrî'nin *et-Takrib*⁷ adlı eserinin iki yerde zikrediliyor oluşu eserin

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, (mukaddime), I, 33-36.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 69.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, (mukaddime), I, 35-36.

⁴ Ebu'l-Leys, *Mukaddimetü's-salât*, vr. 8b.

⁵ Dinler, *Ebu'l-Leys es-Semerkindî ve Mukaddimetü's-salat İsimli Eserin Tahkiki*, s. 16.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 706, 936.

⁷ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 671, III, 1154.

Ebu'l-Leys es-Semerkandî'den sonra eserin tekrar ele alınıp telif edildiğini göstermektedir. Eserin tahkikini yapan Ferec, dipnotta meselenin bu kısmının bazı nüshalarda yer almadığını, bu ziyadenin kitabı düzenleyen kişi olan Alâeddîn el-Üsmendî'ye ait olduğunu ifade etmiştir.

Muhtelifu'r-rivâye'den alıntı yapan kaynaklarda eser, Ebu'l-Leys'e atfedilerek zikredilmektedir.

Özetle, Ebu'l-Leys bu eseri kaleme almış, Neseffî üzerine şerh yazmış, manzumesinin de bu eserin nazmı şeklinde oluşturmuş olma ihtimali kuvvetlidir. Neseffî'den sonra da Neseffî'nin eserine şerh yazılması sonucunda, tasnifi, konuları ele alış tarzı ve yöntemi birbirine benzer eserler oluşmuş olabilir.

Zikredilen müelliflerin birbirine yakın zamanlarda ve aynı bölgede yaşamış olmaları ve birbirleri ile olan hoca talebe ilişkisi de bu eserlerin bağımsız olmadığını, birbirini takip eden eserler olduğunu göstermektedir.

2.2. Muhtevası

Muhtelifu'r-rivâye, Ebu'l-Leys'in fûru fikhın ihtilaflı meselelerini bir araya getirdiği eseridir. Mezhep imamlarının ortaya koyduğu görüşleri derlediği gibi bu görüşlerin sebeplerini de görüşlerin ardından zikrederek ihtilaflı meselelerin derli toplu bir arada sunulmasına gayret göstermiştir. Bununla birlikte kendi görüşlerinin de nadiren eserde yer alması bu eserin bir derleme çalışması olmasının yanında telif eserin bazı özelliklerini de bünyesinde barındırması bakımından önem arz etmektedir.

Eser fûru fikh konularındaki ihtilafları ele almasının yanında mezhep imamlarının görüşlerini ihtiva etmektedir. Bununla birlikte farklı alimlerin ve müellifin görüşleri de eserde yer almaktadır.

2.2.1. Kitapta Görüşlerine Yer Verilen Mezhep İmamları

Muhtelifu'r-rivâye temel olarak Şafîî ve Malik gibi mezhep imamları ile Hanefî imamlar arasındaki görüş ayrılıklarına ve Hanefî imamlardan Ebu Hanife başta olmak üzere, Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve Züfer'e yer vermektedir. Bu kişiler arasındaki ihtilafları, daha önce de zikredildiği gibi, kişilere göre sınıflamıştır. Dört mezhep

imamından üçüne yer veren müellif, eserinde Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine yer vermemiştir.

2.2.1.1. Bir İmamın Birden Fazla Görüşüne Yer Verilmesi

Fıkıh literatüründe bir imamın aynı konuda birden fazla görüşünün olup olmayacağı tartışma konusu olmuş, imamlardan birden çok görüşün rivayet edildiği durumlarda hangisinin tercih edileceğine dair kurallar belirlenmiştir.

Şafiî için, onun bir meselede aynı anda birden fazla görüş bildiren ilk müctehid olduğu ileri sürülmüştür. İctihadda isabet tartışmasında “musavvibe” görüşünde olan usul alimleri, birden fazla hakkın aynı anda varolabileceğini savunmaları sebebiyle Şafiî'nin bu ifadelerinden tek bir görüş elde etmeye yönelik tevellere başvurmamışlardır.¹ Şafiîlerin aksine Hanefî usulcüler kural olarak bir müctehidin bir meselede aynı kuvvette birden fazla görüşünün bulunmasını kabul etmemişler, görüşler arasındaki tearuzu gidermek için usulde delillerin tearuzunu gidermede kullanılan metodları uygulamış ve görüşlerden birini tercih etmeye çalışmışlardır. Ancak İbn Abidin² usulcülerin görüşleri arasında tercih yapılamadığında görüşlerin hiçbirinin nispet edilemeyeceği veya sadece birisinin nispet edilebileceği yaklaşımını problemlilik olarak meseleye açıklık getirmiştir.³ İbn Abidin, müctehidin hangi görüşünden rücu ettiğinin belli olmaması sebebi ile her iki görüşün ona nispet edilmesi gerektiğini belirtmiş, Hanefî kaynaklarında sıkça geçen “Bu konuda İmam'dan iki rivayet/görüş vardır” ifadeleri ile de görüşünü desteklemiştir.⁴

Muhtelifu'r-rivâye'de de imamların birden fazla görüşüne yer verilmiştir. Ancak görüşlere yer verilirken her zaman aynı üslupla görüşler zikredilmemiştir. Bazen sadece

¹ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhi İstidlal*, s. 82-83.

² Günay, “Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişi: Görüşler Hiyerarşisi ve Ebû Hanîfe'nin Görüşünün Tercih Edildiği Durumlar”, *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, I, 423.

³ İbn Abidin görüşü nakledilen müctehidden kaynaklanan görüşlerin ihtilaf ile görüşü nakleden raviden kaynaklanan rivayetlerin ihtilafını birbirinden ayırmıştır. Bkz. İbn Abidin, *Resmü'l-müfti*, s. 19-20.

⁴ İbn Abidin, *Resmü'l-müfti*, s. 17.

ilgili meselede bir imamın iki ayrı görüşü olduğuna işaret edilmiş ancak bu görüşlerin neler olduğu hakkında bilgi verilmemiş¹ bazen de ilgili görüşlerine yer verilmiştir.²

Müellif görüşleri ravisi ile veya yer aldığı eseri zikrederek yer verirken, bazen kaynağına dair her hangi bir bilgi vermemiştir. Bazı meselelerde ise imamın farklı görüşlerini verdikten sonra her görüşün dayandığı delili de zikretmiştir.³ Ancak delillerini zikrettiği görüşlerin hepsinin muhalifinin görüşüne zıt olduğu zamanlar bu kullanıma yer vermiş ve zaten muhalifine zıt olması sebebiyle delillerini zikrettiği görüşler içinden tercih yapmamıştır. Görüşler arasındaki tercihte müellif, asıl ihtilafli meseleyi zikrederken mesele ile ilgili bir imamın birden fazla görüşü olduğu durumlarda görüşlerden birini tercih etmiş ve ihtilafı bu görüş üzerine bina etmiştir. İhtilafli meselenin içinde söz konusu mesele ile ilgili ihtilaflara yer verirken imamların aynı konuda birden fazla görüşü olduğu durumlarda sadece görüşlerini zikredip bu görüşler arasında tercihte bulunmadığı gibi tercihte bulunması da söz konusu olmuştur. Tercih ederken hangi hususlara riayet ettiğine dair eserde müellifin bir beyanı olmamakla birlikte doğru olan rivayete işaret ettiği durumlar da mevcuttur. Mesela, Ebu'l-Leys'in hocası olan *Hinduvâni*'nin İmameyn'den rivayet ettiği görüşü, Kerhî'nin rivayetine tercih ederken “sahih olan budur” şeklindeki açıklaması buna örnek olarak gösterilebilir.⁴

Görüşler arasında hangisinin önce ve sonra olduğunun bilinmesi halinde, buna işaret etmiş örneğin Ebu Hanife'nin son görüşünü alarak ihtilafli meseleyi vermiş⁵, bazen de İmameynden birinin Ebu Hanife'nin önceki görüşünü, diğerinin de sonraki görüşünü benimsediği durumlara işaret ederek bir imama ait farklı görüşleri eserinde zikretmiştir.⁶

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 573, 584.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 320, 379.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 596, 722.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 85-86.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 575.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 590, 650.

Ancak Şafî için farklı bir durum söz konusudur. Müellifin, “Şafî’nin bu konuda iki görüşü vardır”¹ şeklinde ifade ettiği meseleler olduğu gibi, Şafî’nin kadim ve cedid olan görüşlerini zikrettiği meseleler de olmuştur.² Ancak bu durumda her zaman cedid olan görüşü ihtilafta esas alınmamış, kadim görüşü üzerine Hanefilerle olan ihtilafının zikredildiği meseleler de eserde yer almıştır. Mesela Şafî’nin kadim görüşüne göre teyemmümde eller bileklere kadar mesh edilirken, Hanefilere göre dirseklere kadar meshedilir.³ Bu ihtilafta cedid görüşüne yer verilmemiştir, sadece kadim görüşü zikredilerek mesele ele alınmıştır. Şafî mezhebinde kadim görüşe göre fetva verilen yirmi iki mesele arasında, ki sayısı hakkında ihtilaf vardır, Şafî’nin bu görüşü zikredilmemiştir⁴. Halbuki Nevevî, kadim görüşe göre fetva verilen meselelerin belli bir sayı ile sınırlandırılmasını doğru bulmamaktadır.⁵ Ancak Şafî mezhebinde aslolan, Şafî’nin cedid görüşüne göre fetva vermektir. Çünkü Şafî rücu etmiş olduğu kadim görüşlerini talebelerinin rivayet etmesini istememiştir. Buna rağmen Şafî’nin bu isteğinden haberi olmayanlar arasında kadim görüşleri yayılmış ve nakledilmiş olması sebebiyle, kitaplarda Şafî’nin kadim görüşleri yer almıştır.⁶ Dolayısıyla Ebu’l-Leys’in Şafî’nin kadim görüşünü esas alarak ihtilafı zikretmesinde bir beis görülmemektedir.

Eserde daha çok Ebu Hanife ve Şafî’nin birden fazla görüşlerinin zikrediliyor oluşu mezheplerinin kurucu imamları olması sebebi ile açıklanabilir. Bununla birlikte diğer imamların da aynı konuda birden fazla görüşünün zikredildiği örnekler eserde mevcuttur. Aynı meselede iki ayrı görüş olur mu tartışması bir yana, imamlara atfedilen, aynı konuda üç⁷ veya dört görüşün⁸ örnekleri de eserde yer almıştır.

¹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 412, II, 564, 693, 708.

² Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 398, 413.

³ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 390.

⁴ Ebu Zehra, *İmam Şafî*, s. 342.

⁵ Nevevî, *el-Mecmu’* (mukaddimesi), s. 140-141.

⁶ Ebu Zehra, *İmam Şafî*, s. 305.

⁷ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 379, II, 680.

⁸ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 722, 769.

2.2.1.2. İmamların Görüş Bildirmediği Alanların Belirtilmesi

Esede imamların görüşleri zikredildiği gibi, tavakkuf ettikleri yani kararsız kaldıkları durumlara da işaret edilmektedir. Müellif bu durumu “muzdarib” lafzı ile dile getirmektedir. Ancak bu durum bütün imamlar için değil sadece Ebu Hanife, İmam Muhammed ve Ebu Yusuf için dile getirilmiştir. Bab başlıklarında “Ebu Yusuf’un İmam Muhammed’den ayrıldığı ve Ebu Hanife’nin görüşünün bulunmadığı meseleler” şeklinde zikredilerek buna işaret edildiği gibi meseleler tek tek ele alınırken, imamın ilgili konuda muzdarib kaldığı şeklinde teyitlere de başvurulmaktadır. Örneğin, hac bahsinde zikredilen bab başlığı altında, fıkıh usulünde bilinen, emir mutlak anlamda fevre mi terahiye mi delalet eder aslı üzerine bina edilmiş olan ihtilafta, Ebu Yusuf haccın hemen yerine getirilmesinin vacip olduğu, ilk seneden sonraya ertelenmesinin caiz olmadığı görüşünde iken, İmam Muhammed, geniş zamanda yerine getirilmesinin vacip olduğu görüşündedir. Bu meselede Ebu Hanife’nin kararsız kaldığı belirtilmiştir.¹

İmamın ilgili meselede kararsız kaldığına dair rivayetlere de yer verilmektedir. Örneğin, İmam Muhammed’in kararsız kaldığı, İbn Semâa’dan ilgili konuda onun vakfettiği rivayet edilerek belirtilmiştir.² Ancak bu rivayet “Ebu Yusuf’un Ebu Hanife ve İmam Muhammed’den ayrıldığı meseleler” babında yer almıştır.

2.2.1.3. Aynı Görüşte Olan İmamların Belirtilmesi

Muhtelifu’r-rivâye temel olarak Şafî ve Malik gibi mezhep imamları ile Hanefî imamlar arasındaki görüş ayrılıklarına ve Hanefî imamlarından Ebu Hanife başta olmak üzere, Ebu Yusuf, Muhammed ve Züfer’e yer vermektedir. Bu kişiler arasındaki ihtilaflar, daha önce de zikredildiği gibi, kişilere göre sınıflanmıştır.

Ancak, örneğin Züfer babında, Züfer’in görüşünü verirken Şafî’nin de Züfer ile aynı görüşte olduğunu zikreder³ ve daha sonra Şafî babında bu ihtilafın daha önce geçtiğine dair atıf yaparak kısaca belirtir.⁴ Bazen de Züfer’e karşı Şafî ile aynı görüşe sahip

¹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 746.

² Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 652.

³ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 280, 312, 383.

⁴ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 373, 382.

olunduğu zikredilir.¹ Bab başlığı dışında kalan kişilere de bab içinde yer verilmektedir. Bazen Züfer ile üç ashabımız arasındaki ihtilaflar başlığı altında dahi, “üç imamımız aynı görüştedir”² şeklinde meseleyi teyit etmektedir.

Bazen de üç imamın görüşünü zikrederken içlerinden birine ayrıca yer vererek görüşü desteklemektedir. Örneğin Züfer, kalenin veya şehrin kuşatıldığı bir saldırı olduğunda eğer Müslümanlar kuvvetli iseler, on beş gün ikame etmeye niyet ederler ve mukîm olurlar, görüşündedir. Ashâbu’s-selâse’ye göre ise mukîm olmazlar. Züfer’e göre yerlerinde kalmaya niyetleri olduğundan dolayı buna itibar edilir. Ashâbu’s-selâse’ye göre ise onların bu durumu niyetlerinin tersinedir. Eğer kafirler toplanıp o mekanda Müslümanların durumlarını bozarlarsa ikame etmeye güç yetiremezler. Ebu Yusuf’tan rivayet edilen “Eğer şehrin dışında iseler mukîm olamazlar, eğer kaleyi kuşatmış ve şehri fethetmişlerse mukîm olurlar” rivayeti de bu cevabı açıklamaktadır.³ Bu meselede, müellif Ebu Yusuf’un görüşüne ayrıca yer vererek verilen hükmü desteklemiştir.

2.2.2. Kitapta Görüşlerine Yer Verilen Diğer Alimler

Doktrinde fıkıh adına birtakım görüşleri ileri süren herkese aynı ölçüde değer atfedilmediği için hilâf eserlerinde sadece “eimmetü’l-fukaha” denilen büyük fakihlerin görüşlerine yer verilmiş, hilaf eseri yazarlar oldukça seçici davranmışlardır.⁴ Nitekim Ebu'l-Leys de *Muhtelifu'r-rivâye*'de Hanefî mezhep imamlarından Ebu Hanife, İmam Muhammed, Ebu Yusuf, Züfer ile birlikte Şafîî ve Malikî mezhebinin kurucuları olan İmam Şafîî ve İmam Malik’e yer vermiştir.

Ebu'l-Leys eserinde dört Sünnî mezhebin kurucu imamından üçünün görüşüne yer verip Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel’e yer vermemiş, sadece Şafîî’nin delil olarak zikrettiği hadisi kabul etmemesi sebebi ile bir yerde adını zikretmiştir.⁵ Ebu'l Leys’in yaşadığı asır, Ahmed b. Hanbel’in fakih kabul edilip edilmemesi tartışmasının

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 306.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 283.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 307.

⁴ Özen, “Hilâf”, *DİA*, XVII, 534.

⁵ Bk. Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 778.

devam ettiği bir dönemdir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in vefatının akabinde birkaç asır bu tartışma sürmüştür, İbn Kuteybe, İbn Cerîr et-Taberî, Tahâvî, Debûsî, İbn Abdülber, Gazzâlî gibi isimler tarafından fakih kabul edilmemiştir.¹ Ayrıca Taberî, *İhtilafu'l-fukahâ* adlı eserinde² Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine yer vermediği için Hanbeliler tarafından taşın tutulmuş, vefat ettiği zaman ancak gece defnedilebilmiştir.³ Ebu'l-Leys'in kaynaklarda bu konu ile ilgili bir beyanı olmamakla birlikte mezhep imamlarının ihtilafli görüşlerini derlediği eserinde ona yer vermiyor oluşu, Ahmed b. Hanbel'i muhaddis kategorisinde değerlendirip fakih olarak kabul etmediğine işaret etmektedir.

Mezhep imamları haricinde de bazı Hanefî fakihlerine *Muhtelifu'r-rivâye*'de yer verilmiştir. Eserde çok az bir yer işgal eden bu fakihlerin fikhî görüşleri ile birlikte isimlerine isnad zincirlerinde de rastlanmaktadır. Genelde imamlarla aynı görüşte olduklarına dair bilgi verilmekte, nadiren kendi görüşleri zikredilmektedir. İsa b. Ebân⁴, Ebu Mûtfî el-Belhî⁵, Bişr b. Gıyas el-Merisî⁶, Hasan b. Ziyad⁷, Yahya b. Eksem⁸, Kerhî⁹, Tahâvî¹⁰, Hinduvânî¹¹ bu fakihler arasındadır.

Ebu'l-Leys, Malik ve Şafîî haricinde, Hanefî mezhebine mensup olmayan bazı fakihlerin görüşlerine de eserinde yer vermiştir. Ancak bu kişiler daha çok sahabe¹², tabiin ve tabie tabiin fakihleridir. Örneğin, şafağın rengi ile ilgili ihtilafta Ebu Hanife

¹ Karaman, "Ahmed b. Hanbel" *DİA*, II, 79; İzmirli, *İlm-i Hilaf*, s. 7.

² Bkz. Taberî, *İhtilafu'l-Fukaha*, (mukaddime) s. 15-16

³ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, s. 6-7; Karaman, "Fıkıh", *DİA*, XIII, 9.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1511.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 199.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 305, III, 1370.

⁷ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1613.

⁸ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 179.

⁹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 580, 653, 756.

¹⁰ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 944.

¹¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, IV, 1859.

¹² Örneğin, "Bu Abdullah b. Abbas'ın görüşüdür", şeklinde Şafîî'nin görüşüne karşı olan görüş teyit edilmiştir. Bk. Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1175.

beyaz olduğu görüşündedir ve Ebu Bekir, Ömer b. Abdülaziz, Muâz, İbn Zübeyr'in de bu görüşte oldukları zikredilmiştir. Şafağın kırmızı olduğunu öne süren Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ile de İbn Ömer, Şeddâd b. Evs, Ubâde b. es-Sâmit aynı görüşü paylaşmaktadır.¹ Ayrıca, Ebu Ubeyd², Abdullah b. Mübârek³, Şerîk⁴, Nehât⁵, Süfyan es-Sevrî⁶, İbn Ebî Leylâ⁷ eserde ismi yer alan fakihlerdendir.

Eserde sadece fakihler değil, zikredilen delilleri kuvvetlendirmek için farklı ilim dallarındaki alimlerin görüşleri de zikredilmiştir. Hadisleri değerlendirirken sened tahliline pek yer vermeyen Ebu'l-Leys, muhalif tarafın hadisi eğer bazı alimler tarafından reddedilmişse o isimlere yer vererek hadisin güvenilir olmadığına işaret etmiştir. Başta Yahya b. Ma'în⁸ olmak üzere Ahmed b. Hanbel, Tahâvî⁹ hadislerin red veya kabulünde yer alan isimlerdir.

Tefsir alimlerinden Mücâhid (ö.103/723)¹⁰, dil alimlerinden Yahya b. Ziyad el-Ferrâ (ö.207/822)¹¹ da zikredilen alimler arasındadır.

Ebu'l-Leys eserinde her zaman alimlerin ismini zikretmeyi tercih etmemiştir. Bazen “bazı alimler¹²”, “alimler¹³”, “bazıları¹⁴”, “diğerleri¹⁵” gibi görüşlerini aktardığı kişilerin

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 105-106.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 1045-1046.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, IV, 1969.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, IV, 1969.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, IV, 1969.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 956.

⁷ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 305.

⁸ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 337, II, 557.

⁹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 778.

¹⁰ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 609, 814.

¹¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 804.

¹² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 649.

¹³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 557.

¹⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 173.

¹⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1613.

ismini zikretmediği gibi, bazen de ilim dallarını belirtmekle yetinmiştir. Örneğin “tefsir imamları¹”, “dil alimleri²” gibi, muhtelif disiplinlerden istifade ederek fikhın hareket dairesini genişletmiştir.

Belh meşayihinin önde gelen isimlerinden biri olan Ebu'l-Leys, meşayihin görüşlerini derlediği *Nevâzil* adlı eserinde olduğu gibi *Muhtelifu'r-rivâye*'de isimlerine nadiren yer vermesiyle birlikte “meşayih” ifadesini kullanarak genellemede de bulunmuştur. Örneğin, sabah namazında imamın kunut duasını okuması halinde Ebu Yusuf'un imama tabi olunur, Ebu Hanife ve İmam Muhammed'in ise aksi görüşte olduğu mesele zikredilirken, Ebu'l-Leys tarafların görüşlerinin ardından meşayihin ihtilafına yer vermiştir. Meşayih bu konuda iki görüş arasında ihtilaf etmiş, bazıları muktedînin kıyama kalkıp sükut etmesi görüşünde iken bazıları da muktedînin oturup muhalif olduğunu göstermesi gerektiğini ifade etmişlerdir³. Şevval ayında altı gün oruç tutmanın mekruh olup olmadığı ile ilgili ihtilafta ise Meşayihin tutulan orucun fazileti üzerinde ihtilaf ettikleri belirtilmiştir.⁴

2.2.3. Müellifin Kendi Görüşlerine Yer Vermesi

İhtilaflı meseleleri ele almasının yanı sıra müellifi konusunda da ihtilafları bünyesinde barındıran *Muhtelifu'r-rivâye*'nin asıl müellifinin Ebu'l-Leys olduğu ve rivayet ve tertibinin Aleaddin el-Üsmendî tarafından yapıldığı kabul edilerek Ebu'l-Leys'in görüşlerinin eserde nasıl yer aldığı ele alınacaktır.

Ebu'l-Leys, ihtilaflı meseleleri zikrederken öncelikle iki tarafın görüşünü zikredip ardından delillerine yer vermektedir. Eserde Ebu'l-Leys'in şahsî görüşlerine pek rastlanmamakla birlikte daha çok imamların delilleri hakkındaki değerlendirmeleri söz konusu olmuştur. Bazen sadece görüş ve delilleri zikretmekle yetinmiş bazen de taraf olduğu görüşü esas alarak karşı tarafın deliline cevap vermiştir.

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 107, 164, 341, II, 808, 921.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 106, 164, 384, II, 804.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 173.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 709.

Ebu'l-Leys görüşleri zikrederken muğlak kabul ettiği ibareleri açıklamış, hatta bazen ihtilafın anlaşılması için kısa ve öz bir şekilde meseleyi tekrar özetlemeyi tercih etmiştir. Örneğin, oruç kitabında ağız dolusu kusma ile ilgili ihtilafta mesele çeşitli açılardan tarafların görüşlerine göre zikredilmiştir. Müellif, karışıklığa sebep olmaması ve meselenin daha kolay anlaşılması için görüşleri zikrettikten sonra tarafların yaklaşımlarını özetlemiştir.¹ Aynı tutum namaz kitabında ölü yıkama ile ilgili meselede de söz konusudur. Züfer, kadın kocası öldükten sonra dinden dönse de cenazesini yıkayabilir görüşünde iken, Ashâbu's-selâse yıkamasının helal olmadığı görüşünü benimsemiştir. Ebu'l-Leys bu meselenin ardından benzer bir durumu daha zikrettikten sonra özetle ölü yıkama konusunda ölüye değil yıkayana itibar edildiği, Züfer'in ise ölüye itibar ettiğini belirtmiştir.²

Müellifin bu tutumu ayet ve hadislerin anlaşılmasında daha çok ön plana çıkmaktadır. Ayet ve hadislerde muğlak lafızları açıklamasının yanı sıra, zikredilen ayet ve hadisin nasıl anlaşılması gerektiği hakkında da bilgi vermektedir. Ayetlerin açıklanmasında Ebu'l-Leys'in tefsir ilmindeki yetkinliği de ortaya çıkmaktadır. Oruç kitabında Malik ve Hanefî imamlar arasında zikredilen ihtilafta,³ Malik, şeyh-i fânînin oruç tutmaktan aciz olduğu takdirde oruç tutmaz ve fidyesini de ödemez, görüşünü benimserken Hanefî imamlar, fidyeye gerek görülmesini tercih etmişlerdir. Ayette geçen “...gücü yetmeyenler üzerine de bir yoksul doyumu fidyeye lazımdır”⁴ ifadesini delil göstermişlerdir. Ebu'l-Leys “tefsirde geldiği gibi” diyerek ibarenin buna güç yetiremeyenler şeklinde geldiğini ve burada kastedilenin de sahabe icmasına dayanarak şeyh-i fânî olduğunu belirtir. Eserin tahkikini yapan Abdurrahman b. Mübarek, dipnotta bu ibarenin geçtiği tefsiri bulamadığını kaydetmiştir. Ancak Ebu'l-Leys'in kendi tefsiri olan *Tefsiru's-Semerkandi*'de bu ifade yer almaktadır. Dolayısı ile *Muhtelifu'r-rivâye* de mutlak olarak “tefsir”den kastı kendi tefsiridir, denilebilir. Ayrıca bu eserini tefsirinden sonra kaleme aldığına işaret etmekte, eserin Ebu'l-Leys'e aidiyeti hususu da kuvvet kazanmaktadır.

¹ Bkz. Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 661-662.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 318-319.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 706.

⁴ el-Bakara, 2/184.

Tefsirinde Ebu'l-Leys ayetin neshi ile ilgili iddiaları yanlış bulmuş ve bu ifadenin yaşlıları kapsadığını belirtmiştir.¹ Herhangi bir kayıt getirilmeden “tefsirde yer aldığı gibi”² ifadesi müt’a ile ilgili ayetin delil olarak zikredildiği meselede de yer almıştır. Ancak muhakkik dipnotta tefsir için Kurtubî (ö. 671/1273)’ye atıf yapmıştır. “Müt’a;³ (خمار) başörtüsü, (درع) gömlek, (ملحقة) üst elbisesidir”, ifadesi Kurtubî’nin tefsirinde yer almakla birlikte⁴ Kurtubî’nin müellifimizden üç asır sonra yaşamış olması ve Ebu'l-Leys’in kendi tefsirinde de yer alıyor oluşu, yine müellifin kendi tefsirine atıfta bulunduğunu göstermektedir.⁵

Müellif bazen de ayetlerde geçen kelimelerin Araplar tarafından hangi anlamda kullanıldığına dair şiirlerden şahidler getirmektedir.⁶ Sadece ayetlerde değil, zikredilen kelimenin ne anlama geldiğini belirtmek için de şiire yer vermektedir.⁷ Ayrıca beytin tamamını değil bir kısmını da zikredebilmektedir. Örneğin “kur” kelimesinin iki hakiki anlamının olduğu zikredildikten sonra bir beyitte temizlik birinde de hayz anlamında kullanılan iki beyit zikredilerek temellendirilmiştir.⁸

Ebu'l-Leys tefsirinde sadece câhiliyyûn ve muhadramûn tabakalarına⁹ mensup şairlerin şiirleri ile istişhâd etmiştir.¹⁰ Tefsirindeki bu tutumu *Muhtelifu'r-rivâye*'de de söz

¹ Ebu'l-Leys, *Tefsiru's-Semerkandî*, I, 184.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 936.

³ Müt'a: mehir kesilmeyen, zıfâf ve halvet gerçekleşmeden boşanmış olan kadına verilmesi gereken (vacip) mal, elbise vb. gibi şeyler. Bkz. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 436.

⁴ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, IV, 164.

⁵ Bkz. Ebu'l-Leys, *Tefsiru's-Semerkandî*, I, 212.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 787, 973, 1046, IV, 1715.

⁷ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 983.

⁸ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 1046.

⁹ Câhiliyyûn: İslam'dan önce yaşamış olan şairler. Muhadramûn: Hem cahiliyye hem de İslâmî dönemde yaşayanlar. Mütekaddimûn (İslamiyyûn): İslam'ın ilk dönemlerinde yaşayanlar. Müvelledûn (Muhdesûn): Üçüncü tabakadakilerden sonra yaşayanlar. Alimler ilk iki tabakaya mensup olan şairlerin şiirleriyle istişhâd edilebileceğinde ittifak etmişlerdir. Bkz. Bağdadî, *Hizânetü'l-edeb*, I, 5-6.

¹⁰ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 331.

konusudur. Örneğin eserde yer alan şiirlerden biri¹ Hz. Ali (ö. 40/661)'ye², biri de yine sahabeden en-Nâbigatü'l-Cûdî (ö. 50/670)'ye aittir.³

Ebu'l-Leys ihtilafta karşı tarafın delil olarak öne sürdüğü hadisin ne anlama geldiğini taraf olduğu görüş doğrultusundaki anlama hamletmektedir. Zikredilen hadis eğer güvenilir değilse reddedenleri zikretmekte ve “velev ki sabit olsa” diyerek başka bir anlama hamlettiği örnekler de yer almaktadır.⁴

Hadisi başka bir anlama hamletmesine örnek olarak Şafiî ve Hanefî imamlar arasında yer alan bir ihtilaf zikredilebilir. Şafiî, mazmaza ve istinşakın tek avuçla beraber yapılması hükmünü hadis ile delillendirmiş, Abdullah b. Zeyd'in Hz. Pegamber'in mazmaza ve istinşakı tek avuçla yaptığına dair rivayeti esas almıştır.⁵ Hanefî imamlar ise akıl yürütmüş ve “Ağız ve burun, ikisi de ayrı uzuvlardır. Diğer uzuvlarda olduğu gibi onlara da sırayla ve ayrı ayrı su verilir” şeklinde açıklama getirmişlerdir. Müellif, Şafiî'nin delil olarak gösterdiği rivayeti, tek seferde ağız ve burna su vermek olarak değil iki avuçtan biri ile su vermek şeklinde yorumlayıp hadisi bu anlama hamletmiştir.

Ebu'l-Leys karşı tarafın delillerine, taraf olduğu görüş doğrultusunda cevap vermiş, muhalif görüşün neden taraf olduğu görüşün delilini kabul etmediği konusuna değinmemiştir. Şafiî ile olan ihtilaflarda Hanefîlerin delil olarak öne sürdüğü hadislerden Şafiî'nin mürsel olduğu için kabul etmediği rivayetler de mevcuttur. Ancak esere Şafiî'nin rey, Hanefîlerin ise nassa dayanarak hükme ulaştıkları şeklinde yansımıştır. Örneğin kıyas ve istihsan sebebine dayanarak zikredilen ihtilafta “bu haber ile kıyası terk ediyoruz.”⁶ ifadesi kakhahanın namazı bozup bozmayacağı ile ilgili meselede yer almaktadır. Aslında bu ihtilaf mürsel hadisi delil kabul edip etmeme sebebine dayanmaktadır. Şafiî, Hanefîlerin delil getirdiği “Hz. Peygamber namazda

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 787.

² Bkz, Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, IV, 195.

³ Bkz. İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XIII, 290.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 337, II, 778.

⁵ Buhari, Vudû, 41; Müslim, Tahâret, 18; Ahmed b. Hanbel, IV, 42.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 345.

gülen bir adama abdestini ve namazını iade etmesini emretti”¹ hadisini mürsel² olduğu için delil olarak kabul etmemiştir.³ Ebu'l-Leys ise Şafîî'nin zikredilen rivayet ile neden amel etmediğine yer vermemiştir.

Müellifin ihtilaflı meselelerin delillerini zikrettikten sonra karşı tarafa cevap vermese dahi zikretme üslubundan tercih ettiği görüş anlaşılmaktadır. Ancak buna rağmen nadir de olsa “ve bihi nekul” ifadesi ile teyit ettiği durumlar söz konusudur. Ayrıca ihtilaflı mesele içinde yer alan ilgili konularda, delil olarak zikredilen hadis veya imamlardan gelen rivayetlerde yine müellif tercih ifadelerini kullanarak görüşünü belirtebilmektedir. Tercihlerde “ve bihi nekul”⁴ “sahîh”⁵ “zâhir”⁶ “evlâ”⁷ lafızları kullanılmıştır.⁸ Görüşlerin tercihinde söz konusu olduğu gibi rivayetlerin tercihinin bu lafızlarla yapıldığı örnekler de mevcuttur. Ayrıca iki hadis arasındaki tercihin sebebi bazen zikredilmiştir. Örneğin Şafîî ile Hanefiler arasında yer alan ihtilafta “Meşhur olanı almak daha evladır”,⁹ İmameyn ve Ebu Hanife'nin ayrı hadisleri delil olarak öne sürdüğü meselede ise müellif “Bizim rivayetimiz daha evladır. Çünkü akla daha yatkındır.”¹⁰ şeklinde tercihinin açıklamıştır. İmamlardan gelen rivayetler arasında tercih için de örneğin, Ebu Hanife'den gelen iki rivayet arasındaki tercihinin “ve'l-evvelü esahhu”¹¹ ifadesi ile yapmıştır.

¹ Ebu Davud, Tahâret 66, Salât 99; Tirmizi, Mevâkit 56; İbn Mâce, Tahâret 139.

² Sahabîden hadis rivayet etmiş bulunan tabiinin isnadında sahabîyi atlayıp doğrydan doğruya Hz.Peygamber'den rivayet ettiği hadislerle denir. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 302.

³ Şafîî, *er-Risale*, s. 253; Hınn, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları Usuldeki Farklılığın Fakihlerin İhtilaflındaki Rolü*, s. 287.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 335, 376, 406, 412, II, 879, 942.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 71, 96, 112, 152, 162, II, 585, 959.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 712.

⁷ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 712.

⁸ Zikredilen ıstılahlar için ayrıca bkz. Zafirî, *Mustalahâtu'l-mezâhibi'l-fikhiyye*, s. 113-117

⁹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 773.

¹⁰ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 589.

¹¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 271.

2.3. Yöntemi

Muhtelifu'r-rivâye'de her ne kadar istisnaları olsa da meseleler aynı tarzda ele alınmaktadır. Eserde ilgili fikhî mesele hakkında bilgi verilmeyip bab başlığında yer alan kişinin görüşünün zikri ile başlamaktadır. “ قال زفر, قال محمد, قال ابو يوسف, قال ابو حنيفة ” ibareleri kullanılarak, imamların ihtilaf edilen mesele ile ilgili görüşü zikredilmiştir. Ardından görüşü zikredilen kişinin karşı görüşünde olan kişi veya kişilerin görüşü zikredilmektedir ki bu kişiler bab başlığında yer alan imamlardır. Bu bölümde yine aynı şekilde “ قال ” lafzından sonra kişi veya kişilerin isminin zikredilmesi ile yer alır. Ancak Züfer, Şafî ve Malik bablarında ise “ عندنا ” lafzı ile müellif kendisini de dahil ederek Hanefilerin görüşüne yer vermektedir. Züfer, eserin tasnifinde Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed gibi değil, biz ve Züfer şeklinde ayırım yapılarak yer almaktadır.

Zikredilen görüşlerin, sebepleri zikredilirken “ ل ” harfi ceri kullanılmış. “ لهما, لنا, له ” imamların görüşlerinde yalnız kaldığı durumlarda eğer birden fazla kişi söz konusu ise “ لمحمد, لابي يوسف, لابي حنيفة ” ibareleri ile ifade edilmiştir.

Eserin ana başlıkları genelde “ و الله اعلم ” ibaresi ile son bulur. Bu ibarenin metin içinde yer alan istisnaları da mevcuttur. Bazen hadisin ne anlama geldiği konusunda fikrini beyan etmeden müellif “En iyisini Allah bilir” anlamına gelen bu ibareyi kullanmıştır.¹

2.3.1. Konuların Sınıflandırılması

Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin *Muhtelifu'r-rivâye* adlı eseri, mezhep içi ve mezhep imamları arasında ihtilaf edilen meseleleri konu edinen bir hilaf kitabıdır. Fikhî konular müstakil kitab ve bâblara ayrılmıştır. Eserde ihtilaflara konu olan fikhî meseleler sırasıyla şu başlıklar altında yer almıştır:

Salât (namaz), zekât, savm (oruç), menâsik (hac), nikâh (ve süt emzirme), talâk (boşanma), itâk (köle âzad etme), mükâtebe (âzad edilme bedelini kazanmak üzere efendisiyle anlaşma yapan mükâteb kölenin durumu ve efendinin kölesi ve cariyesinin üzerinde bulunan hakları), velâyet, yeminler, hadler (bazı suçlara verilen şer'i cezalar),

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 722.

hırsızlık, siyer (cihad, daru'l-harb ve zımmîler ile ilgili meseleler), istihsan, tahrî (kıbleyi bulmak için araştırma yapmak), lakît (sokakta bulunan sahipsiz çocuk), lukata (yolda bulunan ve sahibi bilinmeyen eşya), mefkûd (kayıp kişi), ibâk (abîk, efendisinden kaçan köle), gasb (bir malı zorla alma), vedi'a (emanet verme), âriye (ödünç verme), şirket (ortaklık), sayd (ev ve avlanma), vakıf, hibe, büyü' (satış muameleleri), sarf (nakidi nakitle, altını altınla, gümüşü gümüfle satma meselesi), şufa hakkı, kısmet (ortak bir malda hisseleri taksim etme), icâre (kira ve kiralama muâmeleleri), edebü'l-kâdî (muhâkeme usulü ve bir kadî'da bulunması gerekli şartlar), şehâdet (şahit ve şahitlik), şahitlik etmekten vazgeçme, da'va (birini dava etme ve diyetle ilgili meseleler), ikrâr, vekâlet, kefâlet, havale (bir borcu başka bir şahıs üzerine aktarma), sulh (davadan vazgeçme ve anlaşma yapma), rehin, mudârebe (sermaye ve emek ortaklığı), muzara'a (arazi ve emek ortaklığı), şurb, eşribe, ikrah (bir kimseyi haram olan bir işi yapmaya zorlama), hacr (bir şahsı malı üzerindeki tasarruftan men etme), me'zûn (mahcûr bir şahsın, kendi malı üzerinde tasarrufta bulunmasına izin verilmesi meselesi), diyetler, cinayetler, hünsa, vasiyetler, ferâiz (miras ve paylaşımı ile ilgili hükümler), kerâhiyye (haram ve mekruh sayılan hususlar).

Eserin taksimatı her ne kadar taharet ile başlamasa da Namaz kitabı içinde taharetin yer alması ve ibadet kısmının hac ile son bulması, Kerâhiyye ve Vasiyyete dair kitapların da eserin son bölümlerinde yer alması sebebiyle eser fûru fıkıh eserlerinin taksimatına ana hatları ile uyarak fûru fıkıha ait meselelere yer vermektedir.

Namaz kitabı içinde *Hizânetü'l-fikh* adlı eserinde olduğu gibi, taharet, abdest, ezan, namaz ve cenâiz gibi sınıflamaya gidilmeden bir başlık altında bu meselelerin de dahil olduğu bütün ihtilaflara yer verilmiştir. Ve eserde en çok yer alan bölümün namaz olması, alimlerin daha çok namaz konusunda ihtilaf ettikleri sonucuna götürmesi sebebiyle önem arz etmektedir.

Bazı kitap başlıkları altında, sebebi ihtilaflara yer veren bir eser olması ile açıklanabilecek Kitabu'l-Hünsâ'da olduğu gibi, tek meselenin zikredildiği de görülmektedir. Fûru fıkıh kitaplarındaki bazı konulara yer verilmemesi de o konuda ilgili imamlar arasında ihtilafın olmadığına işaret etmesi sebebi ile önemlidir. İhyâu'l-mevât, meâkil kitap başlıkları arasında yer almamaktadır. Özellikle telif edildiği tarihten itibaren örnek kabul edilen *el-Hidâye*'nin taksimatı ile arasında büyük farklılıklar

bulunmamakta, dizilişinde hibenin bey'den önce gelmesi veya bab başlığı olan konuların *Muhtelifu'r-rivâye*'de kitap başlığı olarak zikredilmesi gibi ufak farklılıklar söz konusudur. Klasik fûru kitapları ile olan en büyük farkı ana başlıklar altındaki konulara değil kişilere göre taksimatın yapılmasıdır.

Müellifin *Hizânetu'l-fikh* adlı eserinde takip ettiği ayrıntılı taksimat ile benzerlik arz etmekte, o eserde yer alan kitap ve bab başlıkları ile büyük ölçüde örtüşmektedir.

İstisna olarak “Mesailü'r-rida” başlığı kitabı'n-nikah'ın Şafiî babında yer almıştır.

Zikredilen her kitap ise *Te'sîsü'n-nazâr*, *el-Manzûmetü'n-Neseîyye* gibi Hanefî fıkıh kitaplarında görülen taksimata uygun olarak on bölüme ayrılmıştır. Kitap başlıkları altında zikredilen bâblar şu şekilde sıralanmıştır:

Ebu Hanife'nin Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'den ayrıldığı meseleler

Ebu Yusuf'un Ebu Hanife ve İmam Muhammed'den ayrıldığı meseleler

İmam Muhammed'in Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'tan ayrıldığı meseleler

Ebu Hanife'nin Ebu Yusuf'tan ayrıldığı ve İmam Muhammed'in görüşünün bulunmadığı meseleler,

Ebu Hanife'nin İmam Muhammed'den ayrıldığı ve Ebu Yusuf'un görüşünün bulunmadığı meseleler,

Ebu Yusuf'un İmam Muhammed'den ayrıldığı ve Ebu Hanife'nin görüşünün bulunmadığı meseleler,

Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşlerini müstakil olarak ortaya koydukları meseleler,

İmam Züfer'in diğer Hanefî imamlardan ayrıldığı meseleler,

İmam Şafiî'nin Hanefî imamlarından ayrıldığı meseleler,

İmam Malik'in verdiği cevaplar.

Zikredilen bâbların hepsi her kitap altında yer almamakta, hangi imamlar arasında ihtilaf mevcut ise o bablara yer verilerek meseleler zikredilmektedir.

Ebu Yusuf ile İmam Muhammed'e İmâmeyn (iki imam) veya sâhibeyn (iki öğrenci, iki arkadaş), Ebu Hanife ile Ebu Yusuf'a şeyhayn (iki üstad), Ebu Hanife ile İmam Muhammed'e tarafeyn, yalnız Ebu Hanife'ye imam, Ebu Hanife, Mâlik, Şafî ve Ahmed b. Hanbel'e el-eimmetü'l-erba'a (dört imam) denir. Ayrıca Hanefiler Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e "üç imamımız" tabirini kullanırlar.¹

Muhtelifu'r-rivâye'nin bâb başlıklarında üç imamdan herhangi ikisi bir arada zikredilmek istendiğinde "sâhibeyn" ifadesi yer almaktadır. Üç imam için ise Züfer ile aralarındaki ihtilafların zikredildiği bab başlığında "üç ashabımız", Şafî ile aralarındaki ihtilafların zikredildiği bab başlığında ise "ulemamız" ve "ashabımız" ifadesi yer alır. Ayrıca bab başlıklarında kişiler yer almakla birlikte her başlıkta ibareler aynı şekilde kullanılmamıştır. Örneğin Şafî ile olan ihtilafların yer aldığı bab için "باب قول الشافعي" "باب قول الشافعي على خلاف قول علمائنا رحمهم" ³, "باب قول الشافعي خلافا لعلمائنا" ², "باب ما قاله" ⁶, "باب قول الشافعي خلافا لقول اصحابنا" ⁵, "باب قول الشافعي على خلاف قول اصحابنا" ⁴, "باب ما قاله الشافعي" ⁹ gibi başlıklandırmalar söz konusudur.

2.3.2. Görüşlerin Senetleri İle Aktarılması

Eserin mezhep imamlarının görüşlerinden ve öne sürdükleri görüşlerinin delillerinden müteşekkil olması, fıkıh literatüründe sıkça karşımıza çıkan bir uygulama olan nadir rivayet kapsamına giren görüş ve bilgilerin isnad ile nakledilmesini de beraberinde getirmiştir. Genellikle mezhep imamlarının zahir rivayette yer almayan görüşlerine eserde isnad ile yer verilmiştir.

¹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 248.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 909, III, 1173, 1277

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1117.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 321, II, 618, 674,.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 760,

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 1042.

⁷ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1249.

⁸ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1173.

⁹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, IV, 1888.

Müellifin meselenin kolay anlaşılması ve eserinde fazla yer tutmaması için hadis isnadlarında sadece sahabe ravisine yer verme şeklindeki üslubu imamların görüşlerinin isnadlarında da söz konusudur. Bu isnadlarda sayıca en fazla (و روى الحسن بن أبي مالك عن)¹ (أبي يوسف عن أبي حنيفة) örneğinde olduğu gibi üç raviye yer verilmektedir.

Özellikle mezhep imamlarının birden çok görüşünün olduğu meselelerde, rivayet zinciri ile diğer görüşleri zikredilirken, eserde ihtilaflarda taraf olan Ebu Hanife'nin önde gelen talebeleri İmam Muhammed, Ebu Yusuf ve Züfer'in rivayetlerinin yer almasının yanı sıra isnad zincirinde Nuh b. Ebî Meryem (ö. 173/789),² Esed b. Amr el-Becelî (ö.190/806),³ Ebu Mûtî el-Belhî (ö. 199/804),⁴ Hasan b. Ziyad (ö.204/819)⁵ gibi talebeleri ve talebelerinin talebesi olan Ebu Hafs el-Kebîr (ö.216/831),⁶ Bişr b. Gıyas el-Merisî (ö. 218/833),⁷ İsa b. Ebân (ö. 221/836),⁸ İbn Sema'a (ö. 233/847)⁹, Yahya b. Eksem (ö. 242/857),¹⁰ Hasan b. Ebî Malik,¹¹ Halef b. Eyyub (ö. 205/820)¹² gibi isimler rivayet zincirinde yer almakta, eserde az da olsa zikredilen kişilerin görüşlerine yer verilmektedir.

Ayrıca Şafî'nin Rebî' ve Müzenî'den nakledilen görüşleri de eserde yer almaktadır.¹³ Müellif Rebî'nin rivayetini esas almış, Müzenî'nin rivayetini ise Hanefilerin görüşünü belirttikten sonra yer vermiştir. Yani Müzenî, Şafî'nin Hanefilerle aynı olan görüşünü

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, IV, 1808.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 275.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 188, 574.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 199.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1244, 1555, 1613, IV, 1923, 1941, 1981.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 100.

⁷ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 305.

⁸ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1511.

⁹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 252, II, 733, 888, III, 1244.

¹⁰ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 179.

¹¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 854, III, 1485, 1487, IV, 1808.

¹² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 266.

¹³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 770.

rivayet etmiştir. Müellif, imamlara ait ne kadar farklı görüş rivayet edilmişse eserinde yer vermeye çalışmıştır. Hocasını eserde “Fakih Ebu Cafer el-Hinduvânî” olarak zikreden Ebu'l-Leys, İmameyne ait iki görüşten birini hocası Hinduvânî'den, diğerini Kerhî'den naklederek zikretmiş ve Hinduvânî'nin rivayetini doğru kabul ettiğini belirterek ihtilafı meseleye bu rivayeti esas alarak yer vermiştir.¹

Kişilerin görüşleri daha çok muanan senedlerle aktarılmıştır. Ayrıca eserde (في رواية)² ve (في رواية الحسن بن زياد عنه)³ örneklerinde olduğu gibi rivayet, hadis isnadına benzer şekilde aktarılmadan kişinin rivayetine atfedilerek zikredildiği gibi rivayetin yer aldığı eser zikredilerek de, (قال ابو يسوف في الأمالي عن أبي حنيفة)⁴ örneğinde olduğu gibi, rivayeti nakleden kişiye yer verilmiştir. Daha önce zikredilmiş isnadların hafzedildiği de görülmektedir.⁵

Rivayetler arasında tercihte bulunurken neden o rivayeti tercih ettiğini belirtmemiş veya tercih etmediği rivayet hakkında tenkitte bulunmamıştır. Sadece farklı rivayetleri zikretmekle yetinmesi müellifin meseleyi uzatmamak, kısa ve öz şekilde bahsetmek isteğinden ileri gelmiş olabilir.

2.3.3. Tekrardan Kaçınılması

Muhtelifu'r-rivâye'nin tekrardan uzak olmasına rağmen hacimli bir eser olması, imamlar arasında bir çok ihtilafın olmasından kaynaklanmaktadır. Eserde aynı görüşte olan imamlara değinilmiş, ilgili mesele ile ilgili ihtilaf, aynı görüşte olan diğer imamın babında da kısaca zikredilmiştir.

Eserin bab başlıklarının kişilere göre tasnif edilmiş olması, bir mesele hakkında aynı görüşte olan alimlerin babları söz konusu olduğunda aynı meselenin tekrar kitaba konu edilmesini gerektirmiştir. Ancak müellif tekrardan kaçınmış ve daha önce zikredildiğine dair bazen bab başlığına atıfta bulunarak işaret etmiş, bazen de sadece daha önce

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 85-86.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 770.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1485.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 1036.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 597.

zikredildiğini ifade ederek tarafların delillerine yer vermeyip meseleye kısaca değinmiştir.

Mesela namaz kitabının Züfer babında zikredilmiş olan meselede Şafî'nin de Züfer ile aynı görüşte olduğu belirtilmiştir. Toprağa necaset bulaşıp kurur ve necasetin izi de kalmazsa, Züfer'in toprağın temiz olduğuna hükmetmediğini belirten müellif, diğer Hanefî imamlarını da kastederek, “Bize göre ise toprağın temiz olduğuna hükmedilir” şeklinde mesele ile ilgili hükmü dile getirdikten sonra iki tarafın da delillerini zikretmiştir.¹ Şafî babında aynı meseleyi tekrar ele alırken ise tarafların görüşlerini belirttikten sonra, Züfer'in de Şafî ile aynı görüşte olduğunu belirtmiş ve Züfer babında meselenin daha önce zikredildiğine değinerek delilleri zikretmeden diğer meseleye geçmiştir.²

İhtilaf edilen meselenin başka bir yönü, diğer imamlar arasında olan ihtilaflarda zikredilmesi halinde, yine o meseleye atıfta bulunarak meseleyi ele alan müellif, zikredilmemesi halinde ise konu hakkında tarafların görüşlerine ve delillerine yer vererek ilgili meseleleri de eserine dahil etmiştir.

2.3.4. İmamların Görüşlerinin Fikhî Kâidelere Dayandırılması

Muhtelifu'r-rivâye'nin dikkat çeken diğer bir yönü ise eserde kural ve kâidelerin yer almasıdır. Kâideler eserde genellikle görüşlerin delilleri zikredilirken ve meselenin asıl üzerine bina edildiği durumlarda zikredilmektedir. *Muhtelifu'r-rivâye*'de fikhî hüküm elde ederken gözetilen ilkeler anlamında “asıl” lafzı³ zikredilirken kapsamına kavâid, fikhî kâideleri ve dâbitler girmekte ve Ebu'l-Hasan el-Kerhî'nin (ö. 340/952) “*Risâle fi'l-Usûl*” ve Debûsî'nin (ö. 430/1039) “*Te'sîsü'n-nazar*” adlı eserlerinde olduğu gibi küllî ve dar kapsamlı kâideler arasında herhangi bir ayırım yapılmamaktadır. Ayrıca her kâidenin zikredildiği yerde “asıl” lafzı da yer almamaktadır.

Literatürde kavâid, kâide, dâbit kavramlarının farklı kullanımları ile karşılaşmak mümkün olsa da genel olarak zikredilecek anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 288.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 373.

³ Bakır, “Kâide”, *DİA*, XXIV, 205.

Kâidenin çoğulu olan “kavâid” ile kapsamına giren olayların hükümlerini genellikle bildiren, özlü ifadelerde billurlaşan küllî hükümler; “fıkıh kâidesi” ile detay fıkıh meselelerinin hükümlerini bilebilmek için, o fikhî meselelerin çoğunluğuna uygulanabilen ekserî hüküm; “dâbit” ile ise fikhın sadece bir konusu ile ilgili meseleleri bir araya toplayan dar kapsamlı prensipler kastedilmektedir.¹ Ayrıca fıkıh kâidesi ile Usûl-i fıkıh kâideleri birbirine karıştırılmakta daha özel ve yakın bir nazar atfedildiğinde, kullanım alanı bakımından kâidelerin, usul kâidesi ve fıkıh kâidesi tarzında kategorileşmesi daha uygun düşmektedir.²

Kavâid ilminden önce ilk imamlardan nakledilen özlü ve kapsamlı hüküm cümleleri kâide özelliği taşımakta ve kâideleşme fikrinin aslında zihinlerde bulunduğunu göstermektedir.³

Fıkıh ekollerinin oluşumu sürecinde tedvin edilen eserler fikhî birikimi yansıtmış ve meseleci bir metodla kaleme alınmıştır. Fakihlerin meselelere yaklaşımındaki tavrını ortaya koyan fıkıh kâideleri, fıkıh ilminin geniş birikim ve tecrübeler sonucunda meydana gelen hülasası olmaları sebebiyle, İslam hukukunun özünü veciz bir şekilde ifade etmektedir.⁴

“Şekk ile yakîn zail olmaz”,⁵ “Harac (zorluk) giderilir”⁶ gibi bütün fıkıh mezheplerince kabul edilip hukukun bütün alanlarına hakim olan ve el-Kavâid el-Külliyeye el-Kübrâ ismi ile bilinen temel fıkıh kâideleri yer aldığı gibi⁷ Kavâid-i külliyyeden daha dar çerçeveli olan genel fıkıh kâidelerine de eserde deliller zikredilirken yer verilmektedir.

¹ Kahraman, “Hanefî Mezhebinin Şafiî Mezhebinden İlkesel Düzeyde Arz Ettiği Bazı Farklılıklar ve Bu Farklılıkların Pratik Sonuçları”, *İmam-ı Azam Ebu Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, I, 384.

² Yaman, “Bir Kavram Olarak ‘Fıkıh Kâideleri’ ya da İslam Hukukunun İlkeleri”, *Marife*, yıl. 1, sy. 1, s. 58.

³ Yaman, “Bir Kavram Olarak ‘Fıkıh Kâideleri’ ya da İslam Hukukunun İlkeleri”, *Marife*, yıl. 1, sy. 1, s. 53.

⁴ Kızılkaya, *Kasani'nin Bedayi İsimli Eserinde Kavâidin Yeri*, s. 56.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 852, 890.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 373.

⁷ Bkz. Kızılkaya, *Kasani'nin Bedayi İsimli Eserinde Kavâidin Yeri*, s. 66.

Örneğin “el-Harâc bi’ d-daman”,¹ “Asıldan aciz olunmayan durumda halef olanın aslın yerine geçmesi caiz değildir”,² “Kesin olan hatada tabi olunmaz”,³ “Müsebbibin hakikatini yerine getirme imkansız olduğunda sebep müsebbibin yerine ikame edilir”,⁴ “Asıl ile bedelin cem edilmesi imkansızdır”,⁵ “Çok olana itibar edilir”,⁶ “Bedel olan şeyin bedeli olmaz”,⁷ “Üç çoğunluktur, çok olan da tamamı hükmündedir”,⁸ “Çoğunluğa bütünü hükmü uygulanır”,⁹ “Hakkın elde edilmesi için bilinmeyen şey sebep gösterilemez”,¹⁰ “Aslın yerine getirilme imkanı olduğunda bedel caiz değildir”,¹¹ “Sebep her konuda müsebbibin yerine ikame edilmez”,¹² “Çoğunluk bütünü hükmündedir”,¹³ “Kuvvetli olana itibar etmek evladır”,¹⁴ “Söz, inkar edenindir”,¹⁵ “Bölünemeyen bir kısım için hepsi lazım gelir”,¹⁶ “Bir şeyin gerekliliği o şeyin

-
- ¹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 266. el-Harâc bi’ d-daman; yani bir şey helak olduğu zaman kimin hesabından gidecekse, o şeyin getirisi de o kimseye aittir. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 179.
- ² Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 316-317.
- ³ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 320.
- ⁴ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 338.
- ⁵ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 393.
- ⁶ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 393.
- ⁷ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 397.
- ⁸ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 544, II, 663.
- ⁹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 603.
- ¹⁰ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 632.
- ¹¹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 752.
- ¹² Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 784.
- ¹³ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 822.
- ¹⁴ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 851.
- ¹⁵ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 895.
- ¹⁶ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 292.

sıhhatinin gerekliliği iledir”,¹ “Kamil olan nakıs olan ile eda edilemez”,² “Fasid olmuş üzerine bina edilen şey fasid olur”³ kâideleri zikredilebilir.

Usul kâideleri konuyla ilgili bütün detaylara şâmindir. Küllî kâidelerde ise istisnalar daima mevcuttur. Usul kâideleri şer’î delillerle ilgilidir ve hüküm çıkarabilme gücüne sahip müctehidler yararlanır.⁴

“Emir vücûb ifade eder”,⁵ “Başka bir nassa ancak nass ile ziyade yapılabilir”,⁶ “Kitaba kıyas ile ziyade caiz değildir”,⁷ “Nassın mutlak anlamını sahabe kavli ile sınırlamak caiz değildir”,⁸ “İbadetlerin şart ve rükunları kıyas ile bilinemez”,⁹ kitapta geçen usul kâideleri arasında zikredilebilir.

Dâbıt, mahiyeti itibariyle kâide ile aynı fakat kapsamı yönünden farklıdır. Fıkhın bazı bablarına özel, detaylara dair hüküm ifade eden dar kapsamlı prensiptir. “İktidânın şartı: rüknün bir kısmının beraber yapılmasıdır”,¹⁰ “Gayr-i meşru olan nezir batıldır”,¹¹ “Ölü yıkamada ölüye değil yıkamaya itibar edilir”,¹² “Şüphe, kefaretin vücûbuna manidir”,¹³ “Bölünebilir mallardan bir kısmını zikretmek hepsini zikretmek gibidir”¹⁴ eserde zikredilen dâbıtlardandır.

¹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 292.

² Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 299.

³ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 309.

⁴ Yıldırım, *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*, s. 18.

⁵ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 110.

⁶ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 111.

⁷ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 720.

⁸ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 390.

⁹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 150.

¹⁰ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 309.

¹¹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 314.

¹² Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 317.

¹³ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 676, 681.

¹⁴ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 899.

Zikredilen kâideler tarafların hüküm beyan ederken hangi asılları esas aldığını göstermektedir. Dolayısıyla eserde “Şek ile yakîn zâil olmaz” ve benzeri ittifak edilen kâideler yer aldığı gibi ihtilafli kâideler de yer almaktadır. Bir tarafın benimsediği kâideyi karşı taraf kabul etmemekte ve ihtilaf zuhur etmektedir. Örneğin, daru’l-harbde Müslüman olan bir harbî için dinin gereklerini bilmediği zaman dilimindeki namaz, oruç gibi farzları eda etmesi gerekir mi gerekmez mi ile ilgili ihtilafta Züfer “Şeriatı bilmemek onun vücutuna engel teşkil etmez.” kâidesini benimsemiş ve eda etmesi gerektiğini söylemiştir. Ashabu’s-selâse ise “Şeriat duyulmadığı sürece bağlayıcı değildir” kâidesinden hareketle edânın gerekmeyeceğini dile getirmiştir. Kısacası tarafların görüşleri bu esaslara bağlanarak aktarılmıştır.¹

2.4. Kitapta Adı Geçen Eserler

Eserde, ihtilafların mezhep imamlarının görüşlerinin senede ve kaynaklarına yer vermeden zikredilmesi eserin genel üslubu olmasına rağmen müellifin eseri hazırlarken istifade ettiği kaynakların zaman zaman isimlerine yer vererek atıfta bulunduğu görülmektedir. Eserde yer alan kaynaklar her zaman müellifleri ile beraber zikredilmemiş bazen sadece eser adı kaydedilirken bazen de müellifin adını zikretmek ile yetinilmiştir.

Zahir rivayeti sened açısından kuvvetli görüşler ve İmam Muhammed’in mütedavil eserleri anlamında kullanan Belh meşayihinin² merkezi şahsiyetlerinden biri olan Ebu’l-Leys es-Semerkindî, *Muhtelifu’r-rivâye*’de Zâhiru’r-Rivâye³ ve Nevâdir⁴ kavramlarını zikrederek alıntı yapmıştır. Eserde bu kullanım zahir-nadir ayrımının kavram ve ıstılah halinde var olduğunu da işaret etmektedir.

¹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 307.

² Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhi İstidlal*, s. 214.

³ Bkz. Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 191, 195, II, 653, 1036, 1094, III, 1239, 1240, 1243, 1378, 1485, IV, 1745.

⁴ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 196, 255, 259.

Zikredilen kaynaklar içinde en çok başvurulan zahir rivayet eserleridir. İmamların görüşleri zikredilirken zahir rivayeti teşkil eden babların adı verilerek¹ zahir rivayetten alıntı yapıldığı gibi, zahir rivayeti oluşturan eserlerin zikredildiği alıntılar da yer almaktadır. Zahir rivayetten kabul edilen İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr*² ve *el-Câmiu'l-kebîr*³ ve *ez-Ziyâdât*⁴ adlı eserleri başta olmak üzere *el-Asl*⁵ ve *es-Siyeru'l-kebîr*'den⁶ de nakiller de bulunmuş, İmam Muhammed'in nadir rivayetten kabul edilen *Ziyâdatu'z-ziyâdât*⁷ adlı eserine de yer verilmiştir. Eserde İmam Muhammed'e atfedilen *el-Kitab*⁸ adlı eserden de alıntı yapılmıştır.

Ancak nadir rivayet içinde yer alan ve genellikle Ebu Yusuf'un görüşleri aktarılırken başvurulan Ebu Yusuf'un *el-Emâlî*⁹ adlı eserinden de neredeyse zahir rivaye eserleri kadar alıntı yapılmış olması Ebu'l-Leys'in nadir rivayeti de kaynak olarak kullandığını göstermesi ve nadir rivayete itibar etmesi açısından önem arz etmektedir. Ebu Yusuf'un *en-Nevâdir*¹⁰ adlı eseri de yer almakla birlikte, Irak meşayihinin önde gelen isimlerinden olan Hilâlû'r-Rey'in *Kitabu'l-Vakf* ve Hassâf'ın *en-Nafakât* adlı eserleri de, bu eserlerin ele aldığı konuları ihtiva eden bölümlerde birkaç kez zikredilmiştir. Müellifin adının zikredilip eserinin zikredilmediği, Hassâf'ın adının zikredilip eserinin zikredilmemesi gibi,¹¹ durumlar da söz konusudur.

¹ Bkz. Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 275 (Kitabu's-Salat), III, 1463 (Kitabu'l-Buyu), (Kitabu's-Sulh), III, 1552 (Kitabu's-Sarf), III, 1565 (Kitabu'l-Vesaya), IV, 1808 (Kitabu'l-Mudarebe).

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 274, II, 584, 1007, III, 1159, IV, 1694, 1735, 1791, 1875, 1876, 1981.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 877, 1006, 1098, III, 1145, 1161, 1162, 1163, 1274, 1344, 1364, 1495, 1565, 1567, 1651, IV, 1870, 1879, 1943, 1946.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 259, 360, II, 863, III, 1159, IV, 1869, 1936, 1938, 1941, 1942, 1948.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, IV, 1839, 1943.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 980, III, 1553, 1606, IV, 1835.

⁷ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, IV, 1949.

⁸ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 943.

⁹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 185, 255, II, 561, 594, 597, 653, 877, 1004, 1011, 1036, III, 1164, 1205, 1239, 1329, 1439, 1454, 1485, IV, 1737.

¹⁰ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1439.

¹¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1404, IV, 1745.

Muhtelifu'r-rivâye'de ayrıca Kerhî'nin *el-Câmiu's-sağîr*¹ ve *el-Câmiu'l-kebîr*² adlı eserleri ve Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ı³ yer aldığı gibi zaman zaman da Hanefî mezhebinin en tanınmış simalarından olan bu fakihlerin eserlerinin adı zikredilmeden bazı görüşlerine yer verilmiştir ve *İhtilâfu Züfer ve Ya'kub*⁴ adlı eser de müellifi zikredilmeden telif kaynağı olarak yer almıştır.

Daha önce geçtiği gibi Kudûrî'nin *et-Takrîb*⁵ adlı eseri iki yerde zikredilmektedir. Ancak Kudûrî, Ebu'l-Leys'den sonra yaşadığı için, bu ziyadenin kitabı düzenleyen kişi olan Alauddin el-Üsmendî'ye ait olması kuvvetle ihtimaldir.

2.5. İlm-i Hilaf Literatüründeki Yeri

Hilaf Arapça'da “h-l-f” kökünden gelip sözlükte “karşı gelmek, aykırı davranmak, muhalefet etmek, zıtlaşmak” gibi anlamlara gelir.⁶ Terim olarak ise, “gerçeği ortaya koymak veya bir şeyin yanlış olduğunu göstermek amacıyla, karşıt görüşlü iki kişi arasında cereyan eden tartışma” demektir.⁷

İslam hukuk tarihi dikkate alındığında fikhî konulardaki ihtilafların sahabe döneminden itibaren var olduğu görülecektir. Hilaf o dönemde ayrı bir ilim olarak var olmasa da sahabe ve tabiin kendi aralarındaki ihtilafları⁸, Hz. Aişe'nin sahabeye itirazları⁹ fikhî ihtilaflara örnek olarak zikredilebilir.

Hilafın ilim olarak ne zaman doğduğu ve ilk olarak kim tarafından tesis edildiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak hukukî ihtilafların düzenli bir şekilde derlenmesi fıkıh

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1479.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 625.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, III, 1501.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 240, 241, II, 1096.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 671, III, 1154.

⁶ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, IX, 90.

⁷ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 101.

⁸ Örnek olarak bkz. Şafîî, *Kitabu'l-üm*, IX, 136-218.

⁹ Bkz. Zerkeşî, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltiltiği Eleştiriler*, trc. Bünyamin Erul, Kitabiyât Yayınları, Ankara, 2002.

ekollerinin oluşmasından sonra olmuştur. Alimler mezheplerin görüşlerini desteklemek¹ veya ulemanın ihtilaf ettiği konularda kolaylık sağlamak maksadıyla müstakil çalışmalar yapmışlardır.²

Ümmet için bir rahmet³ olarak kabul edilen ihtilaf için Ebu Hanife “İnsanların en bilgini, onların ihtilaflarını en iyi bilendir” demiştir.⁴

Hilaf ilminin fıkıh, usul-i fıkıh, cedel ve çoğu zaman birbiri yerine kullanılan ihtilaf ve hilâfiyat ilimleri ile metod ve problematik bakımdan bir takım yakınlıklar ve hatta birbirine geçişler bulunmaktadır.⁵

Hilaf ilminin anlamı ve hilaf teriminin kullanımı konusunda literatürde bir netlik bulunmadığı için bu ilmin doğuşu, ilk defa kim tarafından tesis edildiği gibi noktalar da yeterince açıklık kazanmamaktadır.⁶ Bazı kaynaklar hilaf ilminin kurucusu olarak Ebu Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039)’yi göstermektedir.⁷ Şayet hilaf ilmiyle, müctehidlerin görüş ayrılıklarının bir araya getirilmesi kastediliyorsa, bu çabaların daha erken bir dönemde, II. yüzyılın ortalarında başladığı ve bu amaçla bir çok eserin telif edildiği bilinmektedir. Mesela İmam Muhammed’in *el-Hucce ala ehli’l-Medine* adlı eseri, Evzâî’nin *Siyer*’i, Ebu Yusuf’un *er-Red ‘alâ Siyeri’l-Evzâî ve İhtilâfu Ebî Hanife ve İbn Ebî Leyla* adlı eseri, ilk örneklerden gösterilebilir. Ayrıca Şafîî’nin *Kitabü’l-üm* adlı eseri de ilk örneklerden olup fukahanın ihtilafları konusunda zengin malzemeler

¹ İmam, *Nazariyyetü’l-fıkhi’l-İslami*, s. 65.

² Candan, İbnü’l-Münzir’in Hayatı ve Hilaf İlmine Katkıları ve el-İşraf ala mezahibi ehli’l-ilm Adlı Eseri” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 9, s. 185.

³ “Ümmetin ihtilafı rahmettir” hadisi hakkında Suyûtî *Câmiu’s-sağîr*’de şöyle der: “Nasru’l-Mukaddesi ‘el-Hucce’de, Beyhâki ‘er-Risâletü’l-Eşariyye’de senedsiz rivayet etti. Halimî, Kadı Hüseyin, İmamü’l-Harameyn ve başkaları onu nakletti. Belki o bize ulaşmayan hafızların bazı kitaplarında tahrir edilmiştir” bu hadisin mevzu olduğu da belirtilmiştir. Münâvî, *Feyzü’l-kadîr*, I, 399.

⁴ Ebu Zehra, *İslam’da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, s. 70.

⁵ Ayrıca Bkz. Özen, “Hilaf” *DİA*, XVII, 528-530; Özen, *İlm-i Hilâf’ın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsî’nin Te’sisü’n-Nazar Adlı Eseri*, s. 12-16; Koca, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, s. 15-32.

⁶ Özen, “Hilaf” *DİA*, XVII, 530.

⁷ Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s. 109.

içermektedir.¹ Mervezî'nin *İhtilâfu'l-ulemâ*, İbn Cerîr et-Taberî'nin *İhtilâfu'l-fukahâ* ve Ebu Cafer et-Tahâvî'nin *İhtilâfu'l-ulemâ* adlı eserleri Debûsî'den bir asır önce yazılmış mukayeseli fıkıh kitaplarıdır.²

Debûsî'nin bu ilmin ilk kurucusu olarak gösterilmesini İzmirli İsmail Hakkı, ihtilaflı meseleleri şerh etmeyip her birinin ait olduğu ve fakihlerin kabul ettikleri usulü zikretmesi ve bunun ilk Debûsî tarafından tertip edilmiş olması sebebine dayandırmaktadır. Fakat hilaf ilminin tohumlarının ise İbn Cerîr et-Taberî ve Ebu Cafer et-Tahâvî tarafından atıldığını dile getirmektedir.³

Hilaf ilminin kurucusu olarak kabul edilen Debûsî'nin bu payeyi hangi eseri ile elde ettiği ilk kaynaklarda açıkça belirtilmemiştir.⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Tesisü'n-nazar* adlı eserini esas alırken⁵ İbn Haldun hilaf kitapları arasında Debûsî'nin *Kitabu't-ta'lika*'sını kaydeder.⁶

Hilaf ilminin olduğu kadar kavâid türünün de öncü eserlerinden biri kabul edilen *Te'sisü'n-nazar*,⁷ müellifimiz Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye de atfedilmektedir. Süleymaniye Kütüphanesinde Ebu'l-Leys adına kayıtlı *Te'sisü'n-nezâir* veya *Te'sisü'n-nazar* adlı eserler mevcuttur.⁸

Katip Çelebi *Te'sisü'n-nezâir*'in Kadı İmam Ebu Cafer es-Sermârî'ye ait olduğunu kaydettikten sonra İbnü'l-Şihne'nin bu eseri Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye atfettiğini

¹ Ebu Yusuf'un "İhtilâfu Ebî Hanife ve İbn Ebî Leylâ" sını "Kitabu mâ İhtelefe fihi Ebu Hanife ve İbn Ebî Leylâ" ve "er-Redd alâ Siyeri'l-Evzâi" sini de "Kitabu Siyeri'l-Evzâi" başlığı altında rivayet eden ve zaman zaman kendi görüşlerini de açıklayan Şafîî, eserinde sahabî, tabî ve müctehidlerin ihtilaflarına da "İhtilâfu Ali ve İbn Mesud", "Kitabu İhtilâfi Malik ve's-Şafîî", "er-Red alâ Muhammed b. el-Hasan" başlıkları altında geniş yer vermiştir. Bkz. Şafîî, *Kitabu'l-üm*, IX, 5-135, 460-525, 136-218, 219-365, 413-459.

² Özen, "Hilaf" *DİA*, XVII, 532; Koca, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi* (Giriş), s. 35.

³ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, s. 6.

⁴ Özen, *İlm-i Hilaf'ın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin Te'sisü'n-Nazar Adlı Eseri*, s. 50.

⁵ İzmirli, *İlm-i Hilaf*, s. 5.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 457.

⁷ Baktır, "Kâide", *DİA*, XXIV, 207.

⁸ Süleymaniye Ktp. Fatih, nr. 1501, Kara Çelebizâde, nr. 101, Şehid Ali Paşa, nr. 709.

kaydeder. Kitabı, imamlar arasındaki ihtilafların sekiz kısma ayrıldığını, ilk olarak Ebu Hanife ve iki öğrencisi arasındaki ihtilafların zikredildiği muhtasar bir kitap olarak tanıtmaktadır. Ardından *Te'sisü'n-nazar fi ihtilafi'l-eimme* adlı eser hakkında bir açıklama yapmadan Ebu Zeyd ed-Debûsî'ye atfetmiştir.¹

Kitabın müellife aidiyeti konusundaki tereddütleri çalışmasında zikreden Özen, “Debûsî *Ta'lika*'sını kendilerine Ebu'l-Leys'in *Te'sisü'n-nazar*'ını okutan bir hocadan yazmış, böylece bu esere '*Ta'likatü'd-Debûsî 'alâ Te'sisü'n-nazar*' adı verilmiştir, müstensihler de 'ta'lika' kelimesini düşürüp '*Te'sisü'n-nazar*' diye geçiştirmişlerdir”,² bilgisine yer vererek bu tahmini isabetli bulmuştur. Ayrıca Ebu'l-Leys'in usulde şöhret yapmayı, kaynaklarda hilaf ile ilgili bir çalışmasından söz edilmeyişini de kitabın Debûsî'ye aidiyetini kuvvetlendiren sebepler arasında zikretmiştir. Ancak *Muhtelifu'r-rivâye*'nin bir hilaf kitabı olup Ebu'l-Leys'e atfediliyor olması ve yukarıda zikri geçen bilgide *Te'sisü'n-nazar*'ın Ebu'l-Leys'e ait olma ihtimalinin zikredilmesi bu gerekçeyi zayıflatmaktadır. Yine de eserin Debûsî'ye ait olması, Ebu'l-Leys'in eserlerinde “kâle'l-fakîh”³ ifadesinin sık kullanılmasına karşılık bu eserde yalnız bir defa geçmesi, Debûsî'nin usulde ve özellikle münazarada darb-ı mesel oluşu, önemli kaynaklarda hilaf ilminin kurucusu olarak takdim edilmesi gibi⁴ gerekçeler sebebi ile güçlü görünmektedir.

Te'sisü'n-nazar ile *Muhtelifu'r-rivâye* arasında bir takım benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır. İki eser, zaman zaman müelliflerin tercihlerinin bulunması, bab başlıklarında yer alan imamların dışında görüşlerine yer verilen alimlerin isimlerinin zikredilmesi, bazı konuları nereden aldığını eser ismi veya kişi ismini zikrederek vermesi yönleriyle benzerlik göstermektedir. İki eserde konu hakkında bilgi vermeyip sadece ihtilaflı meseleleri zikretmektedir.

¹ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 334.

² Nâhî, *en-Nazariyyetü'l-amme fi'l-kanuni'l-muvazin ve ilmi'l-hilaf*, s. 87.

³ Nâhî, *en-Nazariyyetü'l-amme fi'l-kanuni'l-muvazin ve ilmi'l-hilaf*, s. 87.

⁴ Özen, *İlm-i Hilâf'ın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin Te'sisü'n-Nazar Adlı Eseri*, s. 53.

Ancak iki eser başta hacmi itibari ile zıtlık göstermektedir. Bu durum *Te'sîsü'n-nazar*'ın fûru meselelerinin asıllarını esas alması, *Muhtelifu'r-rivâye* nin de bütün fûru konularını esas alıp ihtilafların delillerini zikretmesi ile açıklanabilir.

Te'sîsü'n-nazar temel prensiplerden hareketle taraflar arasındaki ihtilafları ortaya koyarken *Muhtelifu'r-rivâye* ise fıkıh kitapları tertibinde ve fûru meselelerindeki ihtilafları ele almaktadır.

Te'sîsü'n-nazar genel olarak sadece ihtilafı zikretmekle yetinip delillerine yer vermezken *Muhtelifu'r-rivâye* ihtilafları delilleri ile birlikte ele almaktadır. Fıkıh usulünün “mevcut çözümlerin niçinlerini” açıklayan, yani daha çok mevcut fıkıh kurallarının nasıl ortaya çıktığını açıklamayı amaçlayan geriye dönük bir karaktere sahip¹ olması ihtilafları delilleri ile birlikte zikreden hilaf kitapları fıkıh usulünün fûrudan zuhur etmesinin en güzel örneklerini oluştururlar. *Muhtelifu'r-rivâye* de bu çerçevede değerlendirildiğinde fûru meselelerindeki ihtilafları zikredip tarafların görüşlerinin sebeplerini belirtmesi ve delillerini zikretmesi açısından önem arz etmektedir.

Muhtelifu'r-rivâye'de Ebu Hanife, Ebu Yusuf, İmam Muhammed, Züfer, Şafî ve Malik'in ihtilaflarına yer verilirken *Te'sîsü'n-nazar*'da, zikredilen imamlar dahil olmak üzere İbn Ebî Leyla ve Hasan b. Ziyad ile olan ihtilaflara da yer verilmektedir.

Ayrıca *Te'sîsü'n-nazar*'da üç imamdan kastedilenler farklı kişilerdir. Örneğin, üç imam ve İbn Ebî Leyla arasındaki ihtilaflarda kastedilen İmam Muhammed, Züfer ve Hasan b. Ziyad'dır. *Muhtelifu'r-rivâye*'de ise üç imam ile Ebu Hanife, İmam Muhammed ve Ebu Yusuf kastedilmektedir.

Muhtelifu'r-rivâye'de zikredilen alimlerin görüşleri bir fıkıh bölümü boyunca devam etmektedir. Kitap başlıkları fıkıh konularına göre sıralanırken bir alt başlıkta zikredilen kişilere göre gruplandırılmakta, aynı fûru meselesi farklı başlıklar altında da yer alabilmektedir. *Te'sîsü'n-nazar* ise sadece kişilere göre sınıflanmıştır, *Muhtelifu'r-rivâye*'nin kitap başlıkları altında yer alan babları ile benzerlik göstermektedir.

¹ Dönmez, “Fıkıh Usulünün İşlevi ve İctihad Yöntemleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, İslâmî İlimlerde Metodoloji, I, 664; Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, s. 44-45.

Belli mezhebi savunmak için yazılan bir eser olması sebebi ile tutulan taraf belli edilmekte, dolayısıyla ayrıca tercih yapılmamaktadır. Deliller zikredilirken karşı görüş de cevap verilmektedir. *Te'sisü'n-nazar* da ise sadece ihtilaflar verilirken farklı görüşler zikredilmekte ancak *Muhtelifu'r-rivâye*'de olduğu gibi (عندنا) (علمائنا) ifadeleri yer almaktadır.

Genel ilke üzerindeki ihtilafın hukuki meselelere nasıl yansıdığını göstermiş olması ve sınıflama yöntemi sebebi ile Debûsî hilaf ilminin gerçek kurucusu sayılmıştır. *Te'sisü'n-nazar*'da temel prensip zikredilip bu prensibi benimseyen ve benimsemeyen taraflar belirtilmekte, ardından zikredilen prensibe dayanan meseleler sıralanmaktadır. *Muhtelifu'r-rivâye*'de ise zikredilen mesele ile irtibatlı olan ihtilaflar da ayrıca zikredilmektedir. Zikredilen fûru meselelerinin delilleri zikredilirken ayet ve hadisler geniş yer tutmakta, asıllar ve kavramlar da görüş ayrılığının sebepleri arasında zikredilmekte ve tartışılmaktadır.

Görüşler zikredilirken her iki eserde de bab başlığında ilk olarak yer alan kişinin görüşü verilmektedir. Ancak *Muhtelifu'r-rivâye*'de deliller zikredilirken önce karşı tarafın delilleri sunulmakta, sonra tarafı olduğu görüşün delili zikredilip karşı görüşe cevap verilmektedir.

Örneğin, gemide namaz kılma ile ilgili ihtilaf, *Te'sisü'n-nazar*'da Ebu Hanife'ye göre genel prensip bir şeyin mevcut olduğuna zann-ı galip hasıl olursa, her ne kadar mevcut olmasa da, o hakîkten mevcut gibi kabul edilir, prensibinden sonra zikredilen bir örnektir ve Ebu Hanife ve İmameyn arasındaki ihtilaflarda yer alır. Zikredilen meselede Ebu Hanife, başının dönmesinden korktuğu halde, gemide oturarak namaz kılan bir kimsenin namazının caiz olacağını belirtmiştir. Çünkü gemide galip olan, başın dönmesidir. Bu sebeple, baş dönmesi, her ne kadar varlığı bulunmasa da hakîkten mevcut gibi kabul edilir. İmameyn'e göre ise, o kişinin oturarak kılması caiz olmaz.¹

Muhtelifu'r-rivâye'de ise namaz kitabının yine Ebu Hanife ve İmameyn arasındaki ihtilaflar babında yer almış ve tarafların görüşleri zikredildikten sonra İmameynin kıyama terk etmek kıyama güç yetirememesi durumunda söz konusudur görüşü ile

¹ Debûsî, *Te'sisü'n-nazar*, s. 8-9.

gerekçelendirilmiştir. Ebu Hanife'nin görüşü ise, *Te'sîsü'n-nazar*'da da zikredildiği gibi gemide galip olanın baş dönmesi olduğu ve hükmün bina edilmesinde de galip olanın hakikaten var gibi kabul edildiği gerekçesine bağlanarak açıklanmıştır.¹ *Te'sîsü'n-nazar*'da zikredilen asıl, *Muhtelifu'r-rivâye*'de hükmün sebebini zikrederken, görüşler belirtildikten sonra yer almıştır. Ancak *Muhtelifu'r-rivâye*'deki bütün meseleler için aynı durum söz konusu değildir, yani her mesele bir prensibe bağlanmamakta, görüşlerin dayandığı çeşitli şerî deliller zikredilmektedir.

Te'sîsü'n-nazar sekiz bölüme ayrılmış ve muhtelif prensipleri içeren bir bölüm daha eklenmiştir. *Muhtelifu'r-rivâye* ise öncelikle klasik fûru fıkıh eserlerine benzer şekilde kitap ismi ile başlıklara ayrılmış daha sonra da *Te'sîsü'n-nazar*'a benzer şekilde kişilere göre bablara ayrılmıştır, temel olarak on bab olan bu başlıklar kitaplara göre daha az sayıda olabilmektedir. *Muhtelifu'r-rivâye*'de İbn Ebî Leyla'ya yer verilmemesine rağmen kişiler arasındaki sınıflamada sayının daha fazla olması babların daha tafsilatlı olması ile ilgilidir. Örneğin, her üç imamın ayrı ayrı görüşleri benimsediği konular veya Ebu Hanife ile İmam Muhammed'in ayrıldığı ve Ebu Yusuf'un görüşü bulunmayan konularla ilgili tasnif *Te'sîsü'n-nazar*'da yer almamış, eserin son bölümünde bazı meselelerin dayandığı bir takım genel hukuk meseleleri başlığı altında kişilere göre asıllar ve bu asla dayalı meseleler karışık bir şekilde ele alınmıştır.

Muhtelifu'r-rivâye ihtilafların tespiti ve incelenmesi konularında yoğun bir eser olup bazı hilaf eserleri gibi konu hakkında bir malumata yer vermeden hemen tarafların görüşlerini zikretmekte ve sadece ihtilaflı konuları esas almaktadır. *Muhtelifu'r-rivâye* İbn Münzir'in *İşraf* adlı eserinde olduğu gibi bir çok alimin görüşlerinin derlendiği ya da İmam Muhammed'in *el-Hucce* adlı eserinde olduğu gibi sadece iki tarafın görüşlerinin nakledilip değerlendirildiği bir kitap da değildir. Hanefî mezhebine mensup müellifimiz, başta Hanefî alimlerinin birbiri ile olan mezhep içi ihtilaflarını eserine konu edinirken Şafîî ve Malik ile olan ihtilafları da eserine dahil etmiş ve kapsamlı bir eser meydana getirmiştir.

Muhtelifu'r-rivâye her ne kadar farklı özellikleri sebebi ile ilk hilaf kitabı kabul edilen *Te'sîsü'n-nazar*'dan önce kaleme alınmış olsa da kendisinden önce de hilaf ilmine dair

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 126.

yazılmış eserler olması hasebiyle ilk hilaf kitabı değildir ama delilleri ile beraber ele alınması ve sistemli bir tasnife sahip olması açısından önem arz etmektedir. Furu meselelerin ayrıntılarında yer alan ihtilafları da içermekte ve günümüze ulaştırmaktadır. Eserde Hanefi mezhebine bağlı kalınmış ve Ebu Hanife'nin görüşünün olduğu taraf her zaman muhalif tarafa karşı savunulmuş olsa da eserde asıl ihtilaflı meselenin beraberinde zikredilen meselelerde müellifin tercihleri açık şekilde yer almaktadır. Örneğin, muktedînin imamla birlikte veya sonrasında tekbir getirmesi ile ilgili meselede bu ihtilafın fazilete dair mi cevâza dair mi olduğu konusunda da ihtilaf olduğu belirtilmiştir. Müellif imam ile birlikte ve sonrasında tekbir getirmenin caiz olduğunu, bu ihtilafın daha faziletli olanın hangisi olduğuna dair görüşün sahih olduğunu belirtmiştir.¹

Eser, ihtilafları ele alması, farklı rivayetlerin ve görüşlerin ortak noktalarını bulması, meseleler arasındaki ihtilafı ve bunlar arasında kendi açısından tercihe şayan görüşleri belirtmesi bakımından önemli bir yere sahiptir.

Muhtelifu'r-rivâye'nin bazı Hanefi fakihlerinin, eserlerinde kaynak olarak göstermeleri, Hanefi literatüründe önemli bir yere sahip olduğunu ve alimlerin güvenini kazanmış olduğunu göstermektedir. Eserlerinde *Muhtelifu'r-rivâye*'den alıntı yapan müellifler *Muhtelifu'r-rivâye* için bazen Ebu'l-Leys'e atfederek, bazen de atfetmeyerek yer vermektedirler. Bazen de sadece "Muhtelef" ifadesi ile yetinmişlerdir. Bu alıntıların, müelliflerin eserlerinde kaynak olarak yer alması Hanefi literatüründeki önemine de işaret etmektedir.

Hanefi fıkıh kaynaklarında ve metinlerinde *Muhtelifu'r-rivâye*'ye bir çok atıf yapılmaktadır. *Hidâye*, *Binâye*², *Fethu'l-kadir*³, *Înâye*, *Tebyînu'l-hakâik*, *Bahru'r-râik*,

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 71-72.

² Bkz. Aynî, *Binâye*, VI, 529.

³ Bkz. Kadızâde Efendi, *Netâicü'l-efkâr*, (İbnü'l-Hümmam, *Şerhu Fethü'l-kadir* ile birlikte), VI/2, 38.

Haşiyetü'ş-Şelebî, Haşiyetü İbn Abidin¹, Muhtelifu'r-rivâye'ye atıf yapan eserlerin başında gelmektedir.²

Hidaye'de "*Muhtelef*" olarak yer alan eser şerhinde Ebu'l-Leys'e atfedilerek *Muhtelifu'r-rivâye* olarak zikredilmiştir.³ *Kenzü'd-dekâik*'in şerhlerinin haşiyelerinde de *Muhtelifu'r-rivâye* yer almış, Ebu'l-Leys'e atfedilmiştir.⁴

¹ Bkz. İbn Abidin, *Minhâtü'l-hâlik (Bahru'r-râik* ile birlikte), I, 224.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, (Mukaddime), I, 29.

³ Bkz. Aynî, *Binâye*, VIII, 421.

⁴ Bkz. Şelebî, *Hâşiyetü'ş-Şelebî (Zeylâi, Tebyînü'l-hakâik* ile birlikte), IV, 41; İbn Abidin, *Minhatü'l-halik (İbn Nuceym, Bahru'r-râik* ile birlikte), I, 224.

BÖLÜM 3: MUHTELİFU'R-RİVÂYE'DE YER ALAN İHTİLAFLAR VE SEBEPLERİ

Muhtelifu'r-rivâye önde gelen mezhep imamları çerçevesinde fıkha dair ihtilafları derleyen bir hilaf kitabıdır. Fıkhî ihtilafları ve delilleri bir arada sunan eserde 53 kitap başlığı altında toplam 2131 mesele yer almaktadır. Bir kısmı, bab başlıklarının imamlara göre sınıflanmış olması sebebi ile mükerrerdir. Ancak mükerrer olan ihtilaflara ayrıntısına girilmeden yer verilmiştir. Çünkü iki imam arasında zikredilmiş olan bir ihtilaf, farklı imamlar için de söz konusu olabilmektedir.

Eser klasik fıkıh kitaplarında olduğu gibi ibadetler ile başlamaktadır. Dinin özünü teşkil eden iman esaslarından sonra ikinci önemli halkayı oluşturan ibadetler, fıkıh ilminin ana konularının başında yer alır.

Namaz, zekat oruç ve hac başlıkları içinde yer alan ihtilaflar kitabın hacminin yarısına şâmilidir. İhtilaflar eserde muâmelât ve ukûbâtta ziyade dinin en esaslı ve sabit hükümlerini oluşturan ibadât kısmında yoğunlaşmıştır. İbadet konusu dinin naslara dayanan, mukayase ve yoruma fazla açık olmayan doğrudan ayet ve hadislerle işlenerek oluşturulmuş bölümdür. Bu konuda Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan hükümler ve Hz. Peygamber'in açıklama ve uygulama örnekleriyle yetinilmesi gerekmektedir. Ancak rivayetlerde daha ziyade genel tanıtım ve tasvirin yer alması, ferdî ve içtimaî hayatta yeni ve farklı durumların ortaya çıkması, ibadetlerin Müslüman toplumda hayatın en canlı yönünü teşkil etmesi gibi sebeplerle sahabe döneminden itibaren ibadetler etrafında giderek artan bir yoğunlukta zengin bir bilgi birikimi ve fıkıh literatürü oluşmuştur.¹ İlk dönemlerden itibaren hacimli eserlerin telif edilip farklı yorumların gündeme getirilmiş olması sebebiyle *Muhtelifu'r-rivâye*'de ibadete dair ihtilafların büyük bir yer teşkil etmesi tabiidir.

Kitabu'l-Asl ile başlayan süreçte fûru kitapları namazla başladığı için *Muhtelifu'r-rivâye* de ilk olarak namazı konu edinmiş ve taharet ile ilgili ihtilaflar bu bölüm içinde dağınık olarak zikredilmiştir. Ardından sırayla zekat, oruç ve hac bölümlerine geçilmiştir.

¹ Koca, "İbadet", *DİA*, XIX, 242.

İhtilafın kaynağı nasların anlaşılması, hükümlerin çıkarılması, uygulamadaki verimliliği ve bu şer'î hükümlerin sebep ve neticelerini anlamada bireysel fikirlerin ve düşüncelerin farklı oluşu ve etkinliği şeklinde özetlenebilir.

Fıkıh usulünün alt dalı sayılabilecek olan hilaf ilmi,¹ tıpkı fıkıh usulü gibi hükümlerin delillerinden ve bu delillerin delalet biçimlerinden bahseder. Ancak fıkıh usulü bunlardan küllî olarak bahsederken hilâf ilmi ayrıntılı biçimde ve herhangi bir meseleyle ilişkisi açısından ele alır.²

Bu aşamada ihtilaflar naslara dayalı ve nasların dışındaki sebeplere dayalı ihtilaflar olarak iki ana grupta ele alınacak ve örnekleriyle birlikte bu kitabın ibadetler bölümü incelenecektir.

3.1. Naslara Dayalı İhtilaflar ve Örnekleri

Hüküm kaynağı olması yönüyle Kitap ve Sünnet'in lafızlarına verilen ortak ad olan nassa dayalı ihtilaflar, eserde önemli bir yer tutmaktadır.

Naslar vahyin metinlerle somutlaşmış tezahürleri olduğundan teşrîin ve dinî bilginin temelini oluşturur. Nassın bulunduğu konularda icihadın caiz olmayışı, nasların büsbütün icihada kapalı olduğu değil nassın düzenlediği hususun nassa aykırı olacak biçimde alternatif bir düzenlemeye tâbi tutulmasının mümkün olmadığı anlamına gelir. Nitekim hemen bütün icihadlar nas üzerinden yürütülür ve naslarla bağlantılıdır.³

3.1.1. Kur'an Nasslarına Dayalı İhtilaflar

Şer'î delillerin başında gelen Kur'an-ı Kerim, usul literatüründe "Kitap" olarak yer alır ve "Kitap, Resule indirilen, mushaflarda yazılı ve şüphesiz mütevatir olarak nakledilen Kur'an'dır"⁴ şeklinde tanımlanır. Eserde ihtilaf sebeplerinin delilleri zikredilirken bir çok ayet zikredilmiştir. Ayetler eserde tam olarak yer aldığı gibi konuyla ilgili kısmın

¹ Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, I, 308.

² Gazzali, *el-Mustasfâ*, I, 5.

³ Apaydın, "Nas", *DİA*, XXXII, 391.

⁴ Bkz. Buhari, *Keşfü'l-esrâr*, I, 67-73.

zikredilmesi veya daha önce geçmesi halinde ayet zikredilmeden tartışmanın sunulması şeklinde de yer almıştır.

Kur'an-ı Kerim'in sübutu konusunda hiçbir şüphe yoktur. Ancak delaleti yani anlaşılması konusundaki ihtilaflar daima söz konusu olmuştur. Kitap deliline dayanan tartışmaların odağında ise ayetlerin yorumuna dayanan ihtilaflar yer almaktadır.

3.1.1.1. Lafzın Delaletine Dayalı İhtilaflar

Kur'an ve Sünnet lafızlarının İslam hukukunun aslî kaynaklarından olması sebebiyle, fakihler Arap dilinin yapı ve kuralları, lafız ile mana arasındaki bağlantıları ile yakından ilgilenmişler, lafızları sistemli bir tahlil ve tasnife tabi tutmuşlardır.

Fıkıh usulündeki temel anlayışa göre mana asıl olup lafız maksadı ifade etmekte sadece bir vasıta konumundadır. Ancak nasların, lafzın delaleti yönüyle incelenmesi, nasların bütünlük ve maksadına, tarihî ve içtimaî şartlarına ağırlık veren diğer yorum tarzlarına göre daha şeklî, katı ve objektif bir görünüm arzeder. Buna rağmen naslardan hüküm çıkarmada lafzî delaletle ağırlık verilmesi, biraz da hukukta objektif ve sabit ölçüleri hakim kılma, sübjektif ve değişken bir zemine oturtulacak yorumlardan kaçınma kaygısına dayanır.¹

Nasların lafızları ve lafızların anlamları ile ilgili konuların sistemli bir şekilde işlendiği usul eserlerinde lafzî ve mantıkî yoruma ağırlık verilmesi nasların değiştirilemezliği ve bütün unsurlarının Şâri' tarafından özellikle seçilip terkip edilmiş olduğunun kabulü sebebi ile isabetli bir tutumdur. Hiç şüphesiz fakihler, nasların lafızları ile yetinmemiş, bilakis nasların ruhu üzerinde durmuşlar ve birçok yolla nasların ruhunu araştırıp bu araştırmalarla nasların lafızlarını analiz ederek kontrol etmişlerdir.²

Fakihler naslarda sübutu ve delaleti kat'î olan hükümler dışında, şer'î naslardan hüküm istinbat yolları da denilen lafızların manaya vaz'ı, hakikat-mecaz, sarih ve kinaye manalarında istimâli, manaya açık ve kapalı delaletleri ve lafızların manaya delaletinin keyfiyeti konularında ihtilaf etmişlerdir. *Muhtelifu'r-rivâye'* de bu alanlarda serdedilen

¹ Bardakoğlu, "Delalet", *DİA*, IX, 118.

² Dönmez, "İslâm Hukukunda Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu ile Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", *Makâsıd ve İctihad*, s. 82-83.

ihtilaf sebeplerinden âm-hâs, iktizâu'n-nas, hakikat-mecaz, mutlak-mukayyed alanlarında ibadetlerle ilgili örnekler üzerinde durulacaktır.

Lafzın delaletine dayanan ihtilaflara hadis metinleri de dahildir. Hadislerde yer alan lafızlar da müctehidlerin hüküm istinbatına konu edilmiş ve aynı kâideler uygulanmıştır. Kitap ile Sünnet sübutu yönünden farklılık arz etse de delaleti yönünden yani anlama ve yoruma ait ihtilaflarda daima müştereklik arzeder.

3.1.1.1.1. Âm-Hâs

Âm isimlere ait bir topluluğu lafzen veya mânen ihtiva eden her lafza denir”.¹ Başka bir tanımla “Tek bir defada vaz’ edilmiş olup ona uygun olan bir çok manaya delalet eden lafızdır”.²

Hâs lafzın tanımı da kaynaklarda “ Tek bir manayı teker teker göstermek ve manada müşterekliği kabul etmeyen vaz’ edilmiş bütün lafızlardır”³ “Tek bir müsemmaya delalet eden lafızdır”⁴ şeklinde yer almıştır.

Tanımları verilmiş olan âm ve hâs lafızlar üzerindeki metodolojik farklılıktan kaynaklanan ihtilaflar da lafzın delaletine dayalıdır.

(1) Hayvan Yavrularının Zekatı

Yavruların zekatı ile ilgili mesele Ebu Yusuf ile Ebu Hanife ve İmam Muhammed (Tarafeyn) arasındaki ihtilaflarda yer almıştır. Ebu Yusuf’a göre deve yavrusu, kuzu ve buzağı için zekat gerekir. Bu görüş Ebu Hanife’nin ilk görüşüdür. Ebu Hanife ve İmam Muhammed’e göre ise aralarında bir tane bile büyük yoksa deve, sığır ve koyun yavrularından zekat icap etmez. Ebu Yusuf nassları zikretmeden, genel olarak nasslarda mutlak olarak deve, koyun ve sığırdan zekat verilmesinin yer aldığını, zikredilen isimlerin büyükleri kapsadığı gibi küçükleri de kapsadığını ifade etmiştir. Bu sebeple yaşını doldurmuş olan sığır için de zekat gerektiğini belirtmiştir. Ancak mal sahibine

¹ Serahsî, *Usul*, I, 125; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, I, 94-95.

² Şevkânî, *İrşâd'ul-fühûl*, s. 198.

³ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, I, 88-89.

⁴ Şevkânî, *İrşâd'ul-fühûl*, s. 243.

zarar verme durumu istisna edilmiştir. Yaşını doldumamış hayvan ile içinde yaşını doldurmuş olanı zekat olarak vermek mal sahibine zulmetmek olur. Dolayısıyla yavrular içinden birini zekat olarak vermek gerekir, cılız hayvanlarda olduğu gibi. Müellif, Tarafeynin delilini zikrettikten sonra isimlerin umumu konusunda, deve, sığır ve koyun lafızlarının yavrularını kapsamadığını dile getirerek, bu gerekçeden hareketle zekata tabi saymadıklarını ifade etmiştir.¹ Bu ihtilaf zikredilen lafızların umumunun küçüklerini de ihtiva edip etmemesi durumundaki görüş ayrılığından kaynaklanmıştır.

(2) Ziraâ Ürünlerin Nisabı

Ziraâ ürünlerin nisabı ile ilgili ihtilafta Ebu Hanife, oşürün farz olması için nisabın şartı olmadığını, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed (İmameyn) ise şart olduğunu ileri sürmüştür. İmameyn ziraâ ürünlerin beş vesk² olmasını şart koşmuştur ve mesele zikredilirken, veskin, altmış sa' olduğu bildirilmiştir. Bu hususta “*Beş veskten az üründe zekat yoktur*”³ hadisini esas almışlardır. Çünkü oşür malî bir ibadettir, zekat gibi oşürde de nisab şart koşulmuştur, şeklinde görüşlerini açıklamışlardır. Ebu Hanife'nin delili ise “*Yağmur ile sulanan topraklardan oşür vermek gerekir, kuyulardan elde edilen sularla sulanan toprakların ürününden yirmide bir zekat vermek gerekir*”⁴ hadisidir. Ebu Hanife hadisin umumunu esas almıştır. Ona göre, nisap zengin için şart koşulmuştur. Zenginlik de mal sahibinin sıfatıdır, burada mal şart koşulmamıştır. İmameyne cevap verilmiş, onların delil gösterdiği hadis, ticaret mallarının zekatına hamledilmiştir. O zamanki beş vesklik ürünün değerinin iki yüz dirhem kadar olduğu da belirtilmiştir.⁵

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 590-591.

² Bir deve yükü yahut altmış sâ'lık yani 62400 dirhemlik (165 litre) bir ölçü birimi. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 605.

³ Buharî, Zekat 4, 32, 42; 56; Buyu' 71; Musâkât 17; Müslim, Zekat 1, 3, 4, 6; Buyu' 71; Ebu Davud, Zekat 2; Buyu' 20, 98, 296; Tirmizî, Zekat 7; Buyu' 63; Nesâî, Zekat 5, 18, 21, 24; İbn Mâce, Zekat 6; Dârimî, Zekat 11; Muvatta, Zekat 1,2; Buyu' 14; Ahmed b. Hanbel, II, 92, 237, 402, 403, III, 6, 30, 45, 59, 60, 74, 79, 86, 97.

⁴ Buharî, Zekat 55; Müslim, Zekat 8; Ebu Davud, Zekat 5, 12; Tirmizî, Zekat 14; Nesâî, Zekat 25; İbn Mâce, Zekat, 17; Dârimî, Zekat, 29; Muvatta, Zekat 33; Ahmed b. Hanbel, I, 145, III, 341, 353, V, 233.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 583-584. Ayrıca *Mebсут*'ta şöyle denir: Ebu Hanife, “Beş veskten az üründe zekat yoktur” hadisini ticaret malları olarak kabul etmiştir. Çünkü onlar hadiste de geçtiği gibi veskle alışveriş yapıyorlardı ve beş veskin kıymeti de 200 dirhem idi. Bkz. Serahsî, *el-Mebсут*, III, 3.

İmameyn ilk hadis ile, ikinci olarak zikredilen hadisin umûmî hükmünü tahsis etmiştir. Ayrıca zekat gerektiren asgarî miktarın bu olduğunu belirtmiştir. Ebu Hanife delil olarak öne sürdüğü hadisin umûmünü esas almış, diğer hadisle tahsise gitmemiş, onu farklı bir anlama hamlemiştir. Bu ihtilafın sebebi, âm bir nas ile hâs bir nassın birbirine zıt manalara delalet ettiği zaman meydana gelen âm hâs çatışması konusundaki görüş ayrılığına dayanmaktadır.

3.1.1.1.2. İktizâü'n-nas

Bizâtihi naslarda lafız olarak bulunmadığı halde nassın bir hükmü ifade eder olması ve nas ile amelin mümkün olması için nasta takdir edilmesi şart olan bir lafzî fazlalıktan ibarettir.¹ Yani sözün doğruluğu yada aklen veya şer'an sahih olması, lafzın dışındaki bir manaya bağlı olması durumudur. Bu mukadder manaya iktizâü'n-nas denir. Çünkü sözün doğruluğu bu manayı gerektirir ve onu zaruri kılar. Takdir edilmesi ve ziyade bir mana eklenmesi gereken cümleye “muktezâ”, ziyade edilen ve eklenen kelimeye “muktezâ” sabit olan ahkama hükmü'l-muktezâ” denir.²

İktizâü'n-nasta ihtilaf edilen konu ise birden çok takdir ihtimali olduğunda, cümlenin o muhtemel takdirlerden birisiyle doğru olup olmayacağı meselesidir. Bu takdirlerin hepsini içine alan umûmî bir mananın takdir edilip edilmeyeceği, yani muktezânın umum olup olmayacağı meselesi ihtilafıdır. Umûmu'l-muktezâ görüşü Şafî'ye nisbet edilmiştir. Şafî muktezâ için umum olur görüşünü benimserken Hanefilerin de içinde bulunduğu grup bu görüşü kabul etmemekte ve umurun lafzın bir özelliği, muktezânın ise mana olduğu, dolayısıyla umum olamayacağını ileri sürmüşlerdir.³

(1) Başın Meshinde Farz Olan Miktar

Şafî'ye göre başın meshinde farz olan miktar üç saç telidir. Hanefilere göre ise üç parmak miktarıdır. Şafî, ayette geçen ifadede “bi” harfi cerine vurgu yapmaktadır ve “başınızı meshedin” derken başın tamamının değil az da olsa, bir kısmının mesh edilmesinin kastedildiğini ifade etmektedir. Nasıl ki duvarın bir kısmına

¹ Serahsî, *Usul*, I, 248.

² Buhari, *Keşfü'l-esrâr*, I, 189.

³ Serahsî, *Usul*, I, 248; Buhari, *Keşfü'l-esrar*, I, 192; Şevkani, *İrşâdü'l-fühûl*, s. 226-227.

dokunulduğunda “duvarı meshettim” deniliyorsa burada da aynı durum söz konusudur. Hanefilere göre ise mesh fiili kastedilmektedir. Başı mesh emri, zarureten mesh etmek için gereken vasıtayı kullanmayı da emretmektir. Vasıta iktizâ ile zikredilmiştir. İktizâ, umumu kapsamaz, zarureti giderecek kadar miktarı kapsar, o miktar da en az olanıdır. Elin üç parmağı, az olan kısımdır. Çünkü elin çoğunluğunu oluşturduğu için elin tümüne ikame edilir. Dolayısıyla zarureten bu miktarı kullanmak emredilmiş olur.¹

Hanefiler başın mesh edilecek miktarı belirlerken ayette zikredilmeyen ancak zarureten gerekli olan vasıttan hareket ederek hükme varmışlardır. Mesh fiilinin muktezâsı “el”dir. Muktezânın varlığı, bir ihtiyaç ve zarureten dolaydır, ihtiyaç dolayısıyla mevcut olan, ihtiyaç miktarınca takdir olunur,² böylece Hanefiler mesh için en az olan miktarın üç parmak olduğu yönünde görüş beyan etmişlerdir. Mesh vasıtası olan eldir, elin üç parmağı da parmakların çoğunluğunu ifade etmektedir, çoğunluğa da bütünü hükümü uygulanır.

(2) Namazda Unutarak Konuşma

Şafî’ye göre unutarak, hata ederek veya ikrah altında az bir miktar konuşan kimsenin namazı bozulmaz. Hanefilere göre ise bozulur. Şafî görüşünü “*Ümmetimden hata, unutma ve zorlandıkları şeyler kaldırıldı*”³ hadisi ile delillendirmiştir. Ayrıca Muâviye b. Hakem’in namazda konuştuğunu, Hz Peygamber’in ise namazı iade etmesini emretmediğini aktarmıştır. Konuşmanın namazı nefyetmediğini, namazı bitirdiğini zannederek selam verme durumunda namazın bozulmaması ile de delillendirmiş ve aslında bu durumun mahzurlu olduğunu ancak özür sebebi ile kalktığını ifade etmiştir. Hanefiler ise farklı rivayetleri delil olarak öne sürmüşlerdir. Kasten veya unutarak konuşmanın hadese kıyasen namaz ile beraber düşünülmemeyeceğini belirtmişlerdir. Şafî’nin delil gösterdiği hadis ile “günahın kaldırılması”nın kastedildiği belirtilmiş, Muâviye hadisine ve Şafî’nin sözlerine de cevap verilmiştir.⁴

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 330-332.

² Serahsî, *Usul*, I, 248.

³ İbn Mâce, *Talak*, 16.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 429-432.

Ancak zikredilen örnekte Şafî'nin “*Ümmetimden hata, unutmaya ve zorlandıkları şeyler kaldırıldı*” hadisinin umûmu'l-muktezâ'sını delil getirdiği belirtilmemiş, sadece Hanefilerin, bu hadis ile kastedilenin “günahın kaldırılması” olduğu zikredilmiştir. Eserde aynı hadis yine Şafî ile Hanefiler arasında yer alan oruçlunun mazmaza yaparken boğazına su kaçması durumunda da zikredilmiş ve hadiste kastedilenin günahın kaldırılması olduğu vurgulanmıştır.¹

İhtilaf, zikredilen hadisin Şafîler tarafından umûmu'l-muktezâ'sının alınması sebebi ile vaki olmuştur. Onlar “hüküm” lafzını rivayet ederek onu dünyevî ve uhrevî hükmü içine alan âm bir lafız kabul etmişler, dünyevî hükmü “amelin batıl olmaması”, uhrevî hükmün de “ceza olmaması” şeklinde açıklamışlardır.² Hanefiler ise umûmu'l-muktezâyı kabul etmeyip hadisi “günahın kaldırılması” şeklinde açıklamışlardır.³

3.1.1.1.3. Mecaz-Hakikat

Mecaz, “Bir karîne veya alâkaya binaen hakiki manasının dışındaki bir anlamda kullanılan lafız” şeklinde tanımlanmıştır.⁴ Özetle “kendi vaz' edildiği mananın dışında kullanılan lafız”⁵ olup “lafzın vazedildiği manada kullanılması”⁶ anlamına gelen hakîkatten farklıdır. Yani hakikat “kendi vaz' olunduğu manada kullanılan bütün lafızlar için verilen bir isimdir”.⁷ Hakikat ancak işitme yoluyla öğrenilebilirken mecaz kendi yolları üzerine iyice düşünerek ve benzerlerine kıyas edilerek bilinebilir. Mecazın hakîkate göre durumu, kıyasın nassa göre durumu gibidir.⁸

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 677.

² Hınn, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları*, s.111.

³ “ ‘Ümmetimden kaldırıldı’ veya ‘Allah onlardan kaldırdı’ ifadeleri muktezâ ifadeler kapsamına girer. Muktezâ için umum yoktur, çünkü zaruridir. Doğru bir şekilde takdiri gerekir. ‘Günahın kaldırılması’nın kastedildiğinde icma vardır. Başkası kastedilmez. Aksi halde genelleştirilmesi gerekir. Bu da zaruret dışına çıkar. Ona dünya ve ahiret hükmünü içine alacak şekilde, umum kabul eden kimse, bilmediği için genelleştirmiş ve zaruret mahallinin dışında cümleyi takdir ve tashih etmiş olur.” Bkz. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, I, 281.

⁴ Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl*, s. 49.

⁵ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, I, 161.

⁶ Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl*, s. 48.

⁷ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, I, 159-160.

⁸ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, I, 161-164.

Hem hakiki hem de mecaz anlamda kullanılabilen bir kelime de zaman zaman fakihlerin ihtilaf etmelerine neden olmuştur. Naslardaki bazı kelimelerin mecazi anlamda kullanılma ihtimali ayet ve hadislerin farklı şekilde yorumlanması sonucunu da beraberinde getirmiştir.¹ Normal şartlarda lafzın hakikat manası varken mecaza gidilmez. Ama mecaz manasına dair karineler bulunabilir. Bu durum fakihlerin anlayış ve tercihinin göre ihtilafa sebep olur.

(1) Karşı Cins Dokunmanın Abdeste Tesiri

Kadına şehvet ile dokunmanın hades olup olmadığı konusunda Şafî ile Hanefiler ihtilaf etmiştir. Ayette geçen “lems” lafzını, Şafî hakiki, ashabımız ise mecaz kabul etmiştir. Tefsir imamlarından da böyle nakledildiği belirtilmiştir. Şafî’ye göre kadına şehvetle veya şehvetsiz dokunmak hadestir, yani abdesti bozar. Hanefilere göre ise mezi gelmediği sürece hades değildir. Ayette geçen “lems” lafzının² Şafî, elle dokunma anlamında, hakiki manası ile amel etmiştir. Ona göre bu da hadesin çıkması için sebeptir ve ihtiyaten, dokunma hadesin gerçekten çıkmasına ikame edilir. Hanefiler ise Hz. Aişe’den gelen rivayetlerle delil olarak göstermişler ve ayetteki lafzın mecaz anlamı ile amel etmişlerdir. Dokunmaktan kasıt cimâdır.³ Bu ihtilaf eserde zikredilen bir önceki meselede yer alan ön ve arka tarafa eliyle dokunma konusu ile irtibatlı olarak nakledilmiştir. Nitekim o meselede Şafî’nin “hadesin çıkması için sebeptir” sözüne, “bu zahir bir sebep değildir fakat muhtemeldir” şeklinde cevap verilmiş ve “sebepten sonucun yerine ikame edilir” kâidesi sınırlandırılıp “sonucun yerine getirilme imkanı olmadığı takdirde” kaydı konmuştur.⁴

Rivayetler Hanefiler için “lems” lafzının mecaza hamledilmesi yönünde karine olmuştur. Ancak zikredilen rivayetlerden “Hz. Peygamber hanımlarından birisini öper, sonra da abdest almaksızın namaz kıları”⁵ hadisini Şafî mürsel olduğu için kabul

¹ Alevânî, *Müslümanlar Arasında Görüş Ayrılığı ve İslam’da İhtilaf Usulü*, s. 101-102;

² el-Mâide 5/6; en-Nisâ 4/43.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 338-341.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 337-338.

⁵ Ebu Dâvud, Tahâret 69; Tirmizi, Tahâret 63; Nesâi, Tahâret 121; İbnu Mâce, Tahâret 69.

etmemiş,¹ ayetin hakiki manası ile amel etmiştir. *Muhtelifu'r-rivâye*'de ihtilafın bu yönü zikredilmemiştir.

3.1.1.1.4. Mutlak-Mukayyed

Usulcüler mutlak ve mukayyedın bir çok tarifini yapmışlardır. Örneğin, Âmidî mutlakı “Kendi cinsinde yaygın olan manaya lafzın delalet etmesi” şeklinde tarif eder. Mukayyedi ise belli bir varlığa delalet eden lafız ve zaid bir sıfatla medlûlünün vafına delalet den lafız olarak iki şekilde tarif eder.² Özetle, mutlak için “Belirsiz bir manaya delalet eden lafız”, mukayyed için ise “Bazı sıfatları bakımından kayıt altına alınan şey” denilebilir.³

(1) Teyemmümde Ellerin Meshi

Şafî'nin kadim görüşüne göre eller bileklere kadar teyemmüm edilir. Hanefiler ise dirseklere kadar görüşünü benimsemişlerdir. Şafî görüşünü ayet ile delillendirmiş ve ayette geçen “yed” kelimesini⁴ “*ellerini kesin*”⁵ ayetindeki “yed” kelimesi ile kıyas etmiş ve mutlak anlamda bileğe kadar olan kısmı kapsadığını belirtmiştir. Hanefiler ise “*Sana, iki elin içini toprağa vurduktan sonra yüzüne ve tekrar vurup dirseklerine kadar iki eline sürmen yeter*”⁶ hadisini delil göstermişlerdir. Ve kelimenin mutlak anlamının kapsamına dair görüş eleştirilmiş ve el kesmenin de lafza değil Hz. Peygamber'in fiiline dayandığı belirtilerek Şafî'ye şöyle cevap verilmiştir: “‘el’ ismi mutlak olduğunda elden koltuk altına kadar ki kısım anlaşılır bu sebeple sahabe de teyemmümü koltuk altına kadar anlamıştır, bununla birlikte koltuk altından dirseğe kadarki kısım düşmüş olur. Çünkü teyemmüm abdestin halefidir, abdestte düşen şey halefinden de düşer.”

¹ Hınn, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları*, s. 291-292. Ayrıca bkz. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, s. 231-232.

² Âmidî, *el-İhkâm*, III, 2-3.

³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 218, 225.

⁴ el- Mâide 5/6; en-Nisâ 4/43. Eserde bu ayetler daha önce zikredildiği için meselede yer almamıştır.

⁵ el-Mâide 5/38

⁶ Buharî, Teyemmüm 8; Müslim, Hayz 110; Ebû Dâvud, Taharet 121; Nesâî, Taharet 198, 201; İbn Mâce, Taharet 91; Muvatta, Hudûd 10; Ahmed b. Hanbel, IV, 264, 319, 396.

Ayrıca hırsızın elinin kesilmesi meselesine de cevap verilmiş, bileğe kadar olmasının lafız ile değil Hz. Peygamber'in fiili ile bilindiğine dikkat çekilmiştir.¹

Şafî'nin kadim kavline göre mesele ele alınmıştır. Şafî'nin cedid görüşü Hanefiler ile paraleldir.² “Yed” kelimesi Arap dilinde elden koltuk altına kadar olan kısmı ifade etmektedir. Ayette kelime kayıtlanmamıştır ve teyemmümde ellerin nereye kadar mesh edileceği konusunda ihtilaf edilmiştir. Şafî ayette zikredilen mutlak lafzı farklı bir ayetin uygulaması ile sınırlandırmış, Hanefiler ise hadis ile sınırlandırmışlar, yani mukayyede hamletmişlerdir.

3.1.1.2. Nas Üzerine Ziyadeye Dayalı İhtilaflar

İhtilaf edilen temel meselelerden biri de nassa ziyadenin nesh olup olmamasıdır. Nassa ziyade ifadesinde yer alan “nas”tan maksat Kuran ve Sünnet metinleri, ziyade ile kastedilen de, lafızların delaletinde var olan manalara ilave edilen manalar yüklemektir. Nassa ziyade kavramıyla usul bilginlerinin anlatmak istediği ise şudur: Var olan bir şer’i nas bir hüküm ifade eder. Daha sonra başka bir şer’i nass gelir ve birinci nassın kapsamadığı ilave bir anlam ifade eder ve mevcudun anlamına yeni bir anlam katar. Bu durumda birinci nassın ifade ettiği anlama mezid-i aleyh, ikincinin ilave ettiğine ise mezid adı verilir.³ Sonradan gelip önceki nassın anlamına ilave yapılması durumunda birinci nassın anlamının nesh edilmiş olup olmadığı Hanefi ve Şafîler arasında ihtilaf konusu olmuş buna da bir takım fûru-ı fıkıh hükmü bina edilmiştir. Hanefiler nassa ziyadeyi nesih kabul ederken, Şafîler bunun nesh değil beyan olduğu görüşündedirler.

Nassa ziyade, müstakil ziyade ve gayrimüstakil ziyade olmak üzere iki kısma ayrılır. Müstakil ziyadede mezid bir başka şeyin cüzü yada şartı değildir. Bazen mezid-i aleyhin cinsine muhalif olabilir, bazen de mezid-i aleyhin cinsinden olabilir. Gayrimüstakil ziyadede mezid, mezid-i aleyhden ayrılmaz, bir şekilde onunla irtibatlı olur. Hatta mezid, mezid-i aleyhten mefhumu muhalefeti de kaldırabilir. Bu ilkesel ihtilafın bir sonucu olarak, Hanefi ve Şafîler, neshin, hükmü kaldırma, tebdil etme ya da geçerlilik

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 390-392.

² Bkz. Şafî, *Kitabu'l-üm*, I, 164.

³ Kahraman, “Hanefi mezhebinin Şafî mezhebinden ilkesel düzeyde arz ettiği bazı farklılıklar ve bu farklılıkların pratik sonuçları”, *İmam-ı Azam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi*, I, 404.

süresini bildirme gibi anlamlarından hiçbirini taşımadığını gerekçe göstererek, müstakil ziyadenin nesh olmadığına hükmetmişlerdir.¹ Gayrimüstakil ziyadenin nesh sayılıp sayılmayacağı hususunda ise farklı görüşleri benimsemişlerdir. Şafîlere göre böyle bir ziyade de nesh sayılmadığı halde, Hanefiler bunu, nesh olarak değerlendirmişlerdir.² Ancak Hanefilere göre söz konusu ziyadenin nesh sayılabilmesi için mezid-i aleyhin mezidden nesh olduğunu söyleyebilecek kadar bir zaman sonra gelmiş olması şarttır.³

Zencânî'ye göre bu meseledeki ihtilafın aslı, neshin tanımında ve mahiyetinde mezheplerin anlaşamamalarına bağlıdır. Şafîler neshi mevcut hükmün yürürlükten kaldırılması şeklinde tanımlarken, Hanefiler hükmün yürürlük süresinin belirlenmesi olarak tanımlamaktadırlar. Buna göre neshi hükmün yürürlük süresinin belirlenmesi olarak tanımlamak mümkün olduğunda Hanefilerin görüşü isabetli olacak ve nassa ziyade nesh olarak değerlendirilebilecektir.⁴

Mezheplerin bu ilkesel ihtilafı teoride kalmayıp pratiğe de yansımış ve bazı meselelerde farklı görüşlerin benimsenmesine temel teşkil etmiştir. *Muhtelifu'r-rivâye*'de de nassa ziyade sebebi ile ortaya çıkmış olan ihtilaflar yer almıştır.

Ayrıca eserde “Başka bir nassa nas ile ziyade yapılabilir”⁵ ve “Kitap’a kıyas ile ziyade caiz değildir”⁶ gibi nassa ziyade ile ilgili kâideler de yer almaktadır.

(1) Abdestte Niyetin Şart Olması

Abdestte niyetin şart olup olmaması ile ilgili ihtilafta Şafî “*Ameller niyetlere göredir*”⁷ hadisini delil getirerek abdestte niyetin şart olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü bu hükmî

¹ Kahraman, “Hanefî mezhebinin Şafî mezhebinden ilkesel düzeyde arz ettiği bazı farklılıklar ve bu farklılıkların pratik sonuçları”, *İmam-ı Azam Ebu Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, I, 405.

² Zencânî, *Tahricü'l-furu' ale'l-usul*, s. 10.

³ Serahsî, *Usul*, II, 82.

⁴ Zencânî, *Tahricü'l-furu' ale'l-usul*, s. 10.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 111.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye.*, II, 720.

⁷ Buhari, İman 41; Bed'ül-vahy 1; Nikah 5; Talak 11; Menâkıbu'l-ensar 45; Itk 6; Eymân 23; Hıyel 1; Müslim, İmâret 155; Ebu Davud, Talak 11; Tirmizî, Fedâilü'l-cihad 16; Nesâî, Taharet 59; Talak 24; Eymân 19; İbn Mâce, Zühd 26; Ahmed b. Hanbel, I, 25, 43.

bir temizliktir, teyemmüm gibi niyetsiz sahih olmaz. Hanefiler ise Allah Teala'nın ayette, namaza kalkınca dört azayı yıkamayı emrettiğini, niyeti şart koşmadığını belirtmiştir. Müellif niyetin şart olmadığını, "Eğer biz niyeti şart koşarsak nassa ziyade yapmış oluruz ki bu caiz değildir, çünkü bu ayetin mutlak olma vasfını neshtir" şeklinde açıklamaktadır. Ayrıca Şafiî'nin delil getirdiği hadis, amelin gerçekleşmesinin niyete bağlı olmadığı, abdestte niyet olmadığında, abdestin kemal ve faziletini nefyedeceğine hamledilmekte ve Şafiî'nin teyemmüm ile yaptığı kıyas da eleştirilmektedir. Çünkü teyemmüm namaz için olmadığında sahih değildir, toprak sadece özel durumlarda temizleyici durumundadır, bu durum da namaz kılma kastının bulunmasıdır. Namaz kastı yoksa temizlik de olmaz.¹

Dolayısıyla Hanefilere göre niyet abdestin sahih olması için şart veya rükun değildir. Niyetsiz abdest sahih olur. Onlar ayette açıkça belirtilenin yıkama ve mesh olduğu, bunun ise niyetsiz gerçekleşebileceği dolayısıyla niyeti şart koşmanın, nas üzerine ziyade olacağı görüşündedir. Çünkü Hanefilere göre lafızda niyete delalet eden bir muayyenlik yoktur. Şafiî'nin delil getirdiği hadis ise Hanefilere göre, nassa ziyadeyi nesh kabul ettikleri için, ancak mütevatir ya da meşhur olması halinde Kur'an'ı nesh edebilir,² niyet hadisi böyle değildir. Hanefilere göre haber-i vahid ve kıyas ile nassa ziyade olmaz.

(2) Abdestte Tertibin Şart Olması

Nassa ziyade sebebi ile ortaya çıkan diğer ihtilaf ise namazda tertibin şart olup olmadığı meselesidir. Yani ayette varid olduğu gibi abdest azalarının ardı ardına, önce yüzün, sonra kolların yıkanması, sonra başın meshedilmesi, sonra da ayakların yıkanmasıdır. Şafiî, ayette³ yüzü yıkamanın namaza durmanın akabinde vasl ifade eden "fe" (ف) harfi ile emredildiğini dolayısıyla ikisi arasına diğer uzuvların giremeyeceğini belirtir ve nasıl ki Allah Teala bu uzuvları tertip içinde zikretmişse, onları tertibe göre yıkamanın da vücut olduğunu dile getirmektedir. Hanefiler ise Allah Teala bu uzuvların yıkanmasını emrederken "vav" (و) harfini zikretmiştir ki "vav" (و) harfi mutlak cem ifade eder, tertip

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 327-329.

² Serahsî, *Usul*, I, 77.

³ el-Maide 5/6.

ifade etmez. Tertip üzerine hamletmek nassı takyiddir. Ve daha sonra Şafî'nin sözüne cevap verilmiştir. Ayette geçen tüm uzuvların namaza kalkmanın akabinde “fe” (ف) harfi ile yer aldığı, çünkü “vav” (و) harfi ile birinin diğerine atfedildiği zikredilmiştir. Ve ayetin “namaza kalktığınızda şu uzuvlarınızı yıkayın” anlamına geldiği ifade edilmiştir.¹

Şafî kaynaklarında, diğer mezheplerin Şafî'nin abdestte tertibin gerekliliğine dair öne sürdüğü delilleri zayıf bulunmuş ve eleştirilmiştir. Diğer mezhep sahiplerinden bazısının bu iki delili reddetmek için gayret gösterdikleri belirtilmiştir.² Şafiiler tertibin kabul edilmesi yönünde daha kuvvetli deliller ileri sürmüşlerdir.³ Ancak meseleye *Muhtelifu'r-rivâye* bağlamında bakıldığında Şafî'nin ayette yer alan “vav” ve “fe” harfini tertibin gerekliliğine dair delil olarak ileri sürdüğü, Hanefilerin de ayette dört organın temizlenmesinin emredildiği, “vav” in mutlak olarak cem ifade ettiği, tertibi ve takibi gerektirmediği ifade edilmiştir. Aksi takdirde nassa ziyade söz konusu olmaktadır. Hanefiler de nassa ziyadenin nesh olduğu kâidesinden hareketle tertibin abdestin farzlarından olmadığı görüşünü benimsemişlerdir.

(3) Abdestte Muvâlâtın Şart Olması

Abdestte müvalâtın yani abdest fiillerinin ara verilmeden peşpeşe yapılmasının⁴ şart olup olmama meselesinde ise Malik abdestte müvalâtın şart olduğu görüşünde iken ashabımız aksini savunmakadır. Malik, “vav” (و) harfinin cem ifade ettiğini ve dolayısıyla tefriki engellediği sebebine dayanırken Hanefiler ayette azaları yıkamanın emredildiği, müvalâtın şart koşulmadığını belirtmişlerdir. Aksinin ise nassa ziyade olduğunu kabul etmişlerdir. Malik'in “vav” (و) harf-i ceri'nin cem ifade ettiğine yönelik iddiasında da, “cem’, hepsini temizlemeye yöneliktir, temizliği bir zamana veya bir mekana hasretme anlamında değildir” şeklinde cevap verilmiştir.⁵

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 329-330.

² Hınn, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları*, s. 192-193.

³ Bkz. Nevevî, *el-Mecmu'*, I, 247.

⁴ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s.405.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 533-534.

Abdestte müvalat Hanefiler tarafından nas üzerine ziyade olark algılanmış ve abdest için şart koşulmamıştır. Bu ihtilaf da yine Hanefilerin “nas üzerine ziyade neshtir” kâidesinin kabulüne dayanmaktadır.

3.1.1.3. Kur’an-ı Kerim’in Vaz Edilişine ve Kıraatlere Dayalı İhtilaflar

Kur’an, nazım ve mananın birlikte ismidir. “Nazım”, manaya delalet eden ibareler, “mana” kastedilen şey¹ yani lafızların delalet ettiği muhtevadır. Fakihler nazım ve mananın birlikte mi yoksa yalnız manaya mı Kur’an denildiği konusunda ihtilaf etmişlerdir.²

Ayrıca fakihler arasındaki ihtilaf sebeplerinden biri de kıraat ihtilafıdır. Hz. Peygamber’den mütevatir olarak gelen kıraatler, icihad edilen hükümlerdeki ihtilafın bir sebebi olmuştur. Üzerinde icma olan yedi ve on kıraatten birinde bulunan bir okuyuş ile herhangi bir fikhî konunun temellendirilmesinde bir sakınca bulunmamaktadır. Sahih olup şöhret bulmayan bir kıraat için de aynı şeyi söylemek mümkündür ancak buna dayalı olarak verilen hüküm tartışmaya açıktır.³

Usulcüler, fakihler ve başkaları mütevatir olarak ulaşmamış olan şâz kıraatin Kur’an olmadığı konusunda icma etmiştir. Namazlarda ve ibadet maksadıyla okunmaz, ancak bazı fikhî meselelerin çözümünde ve Arap dilinde şahid olarak kullanılabilir, bu maksatla tedvini yapılabilir ve kitaplarda nakledilebilir.⁴ Kur’an’ın aslından olmadığı halde sahabe tarafından tefsir maksadıyla ayetlerin arasına yazılan ancak bazı kimseler tarafından Kur’an’ın aslıymış gibi zannedilen kelime ve cümlelerden oluşan müdrec kıraatleri de şâz tanımı içinde değerlendirmek gerekir.⁵ Hanefilere göre bu rivayetler

¹ Cürçânî, *et-Ta’rifât*, s. 242.

² Hınn, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları*, 269; Ayrıca bkz. Serahsî, *Usul*, I, 281-282; Buhari, *Keşfü’l-esrar*, I, 72-74.

³ Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s.144; a.mlf. “Kıraat” *DİA*, XXV, 431. Ayrıca bkz. Erdoğan, “Kırâat Farklılıklarının Hüküm Çıkarmada Etkisi”, *Ku’ran ve Tefsir Araştırmaları IV*, s. 395-405; Zerkeşi, *el-Burhan*, I, 326-327.

⁴ Suyûti, *el-İtkân*, I, 254.

⁵ Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 84; Suyûti, *el-İtkân*, I, 255.

Kur'an'dan değilse bile Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir haberdir ve amel edilmesi gerekir.¹

(1) Farsça Kıraat

Kur'an'ın yalnız “mana” mı yoksa “mana” ve “nazm”ın birlikte ismi mi olduğu konusundaki farklı yaklaşım imamların Farsça kıraat meselerinde ihtilaf etmelerine sebep olmuştur. Nitekim Ebu Hanife'ye göre Farsça Kur'an okumak, Cuma namazında hutbenin Farsça okunması ya da namazda teşehhüdün Farsça yapılması caizdir. İmameyn'e göre ise Arapça okumaya gücü yeten için caiz değildir. İmameyn görüşlerini Kur'an okumanın mutlak olarak emredildiği ve Kur'an'ın “Arapça nazm”ın ve “mana”nın birlikte ismi olduğu gerekçesine dayandırmışlar ve delil olarak “*Onu Arapça bir Kur'an kıldık*”² ve “*apaçık Arapça diliyle*”³ ayetlerini zikretmişlerdir. Ebu Hanife ise Kur'an'ın “lafız” değil sadece “mana” olduğunu belirtmiş ve “*O, şüphesiz daha öncekilerin kitaplarında da vardır*”⁴ ve “*Şüphesiz bu, önceki kitaplarda da vardır*”⁵ ayetlerini zikretmiştir. Devamında ise ayette zikredilen “önceki kitaplar”da bu nazmın ve dilin olmadığı vurgulanmış, İmameyn'e cevap verilmiştir. Zikrettikleri “*Onu Arapça bir Kur'an kıldık*” ayeti için Arapça dilinin Kur'an'a mahsus olmasını gerektirmediği belirtilmiştir. Ayrıca başka bir ayet zikredilerek verilen cevap temellendirilmeye çalışılmıştır. Şöyle ki “*Ve böylece biz onu Arapça bir hüküm olarak indirdik*” ayeti zikredilerek, bu ayette de hükmün Arapça diline mahsus olmadığı belirtilmiştir. Eğer hüküm Farsça olsaydı onunla hükmedilir ve böylece başka bir hükme gerek kalmazdı.⁶

Kur'an isminin mana ve nazmın birlikte ismi olup olmamasından kaynaklandığı görülen bu ihtilafta, mezhepte tercih edilen İmameyn'in görüşü olmuştur. Ebu Hanife'nin Kur'an yalnız manaya verilen isimdir” görüşünde olduğuna, Ebu Hanife'nin de alimlerin çoğu gibi Kur'an'ın hem nazım hem mana olduğu görüşünde olduğu ancak

¹ Bkz. Serahsî, *Usul*, I, 281.

² ez-Zuhruf 43/3.

³ eş-Şuarâ 26/195.

⁴ eş-Şuarâ 26/196.

⁵ el-A'lâ 87/18.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 80-82.

nazmı gerekli bir rükun saymadığı şekline cevap verilmiştir.¹ *Muhtelifu'r-rivâye* 'de ise mezhepte esas olan görüşe göre tercihte bulunulmamış, Ebu Hanife'nin zikredilen görüşü doğrultusunda İmameyn'e cevap verilmiştir.

(2) Kadın Hayızlı İken Eşlerin Birbirine Yaklaşması

Kıraat farkı ile ilgili ihtilafa Züfer ile Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed (Ashâbu's-selâse) arasında zikrdilen mesele örnek gösterilebilir. “*Sana hayızdan soruyorlar, de ki o bir ezadır, onun için hayız zamanı kadınlardan çekilin ve temizlenene kadar onlara yanaşmayın*”² ayetinde zikredilen (يَطْهَرْنَ) lafzında “ta” (ط) harfini Züfer şedde ile okumuştur. Bu şekilde okunduğunda kelime yıkanarak temizlenme anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Züfer, kocasının karısına yaklaşabilmesi için karısının hayızdan sonra gusletmesini şart koşmuştur. Şafiî'nin de aynı görüşte olduğu belirtilmiştir. Ashâbu's-selâse'ye göre ise eğer kadının hayız müddeti on gün ise kanın kesilmesi ile kadına yaklaşılmaması helal olur, on günden daha az ise üzerinden tam bir namaz vaktinin geçmesi gerekir. “ta” (ط) harfi tahfif (şedesiz) ile okunduğunda (يَطْهَرْنَ) lafzı hayızdan çıkma anlamına gelmektedir. Dolayısıyla iki kıraat iki ayet gibi olmakta ve iki kıraat ile amel edilmesi gerekmektedir. Züfer gusletmeye hamletmiş, Ashâbu's-selâse ise hayzın bitmesine hamletmiştir. Müellif sahih olanın her iki okuma şekli ile amel etmek olduğunu belirtmiştir. Kadının hayız müddeti on günden az olduğuda şeddeli kıraat, on gün olduğunda ise şeddesiz kıraat ile amel edilir.³

Zikredilen iki kıraat de sahihtir. Nitekim Nâfi', Ebu Amr, İbn Kesîr, İbn Âmir ve Hafs rivayetine göre Âsım, şeddesiz olarak okumuşlardır. Şeddeli okuyanlar ise Hazma, Kisaî, Halef, ve Ebu Bekir Şu'be rivayetine göre Âsım'dır.⁴ Zikredilen meselede kıraat farklılığı delil olarak kullanılmıştır. Züfer şeddeli kıraati esas alarak kadının gusletmesini şart koşmuştur. Ashâbu's-selâse ise şeddesiz kıraati hayzın sona ermesi anlamına hamletmiş ve bu durumda, iki kıraati esas alarak gusletmeden ilişkiye girilmesini hayzın

¹ Buhari, *Keşfü'l-esrâr*, I, 78.

² el-Bakara 2/222.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 312-313.

⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 486.

on gün sürmesi ve on günden az ise üzerinden tam bir namaz vaktinin geçmesi şartlarını ileri sürerek cevaz vermiştir.¹

Ebu'l-Leys, *Bustanu'l-arifîn* adlı eserinde kıraat farkları ile ilgili iki görüşü yer almıştır. Biri, Allah Teala'nın her iki kıraati de zikretmiş olduğu, diğeri ise tek kıraati zikredip iki şekilde okunmasına izin verdiği şeklindeki görüşüdür. Sonra orta yolu tercih etmiş ve eğer birinin tefsiri diğerdinden farklı ise cem edileceğini, *Muhtelifu'r-rivâye*'de de geçtiği gibi, iki kıraatin iki ayet gibi olacağını ifade etmiştir. Ardından (حتى يطهرن) ayetini örnek olarak zikretmiştir.²

(3) Yemin Kefareti Orucunun Peşpeşe Kazası

Şafiî yemin kefareti orucunun mutlak olarak üç gün olduğu görüşünü benimsemiştir. Yani Şafiî'ye göre peşpeşe veya ayrı ayrı tutulabilir. Hanefiler ise peşpeşe olmasını şart koşmuşlardır. Şafiî peşpeşe lafzının zikredilmediğini belirterek “üç gün oruç tutar”³ ayetini delil getirmiştir. Hanefiler ise zikredilen ayetin “üç gün peşpeşe oruç tutar” şeklindeki İbn Mesud kıraatini esas almışlardır. İbn Mesud'un kıraatinin Hz. Peygamber'den gelen bir rivayet olması hususunda bir ihtilafın olmadığı, dolayısıyla bu kıraat ile amel edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca meşhur haber olduğu için mutlak lafzı takyid edebileceği de zikredilmiştir.⁴

Hanefiler şâz kıraati delil olarak almışlar ve Kur'an ise bağlayıcıdır, değilse de Hz. Peygamber'den yapılan bir rivayettir anlayışından hareket etmişlerdir. İbn Mesud'un bu ziyedeyi Hz. Peygamber'den tefsir olarak duymuş olması ve Kur'an zannetmesi muhtemeldir. Bu durumda bu rivayet haber mertebesinde olur ve derecesi Hz.

¹ Fiil şeddesiz olması halinde fiilin kendiliğinden olmasını ifade edeceği için kanın kesilmesi yoluyla temizlenme, şeddeli olması halinde ise fiil, kişinin kendi kesbi ile olduğuna delalet edeceğinden ayrıca yıkanarak da temizlenme anlamı vermiş olacaktır. Bkz. Erdoğan, “Kıraat Farklılıklarının Hüküm Çıkarmada Etkisi”, *Ku'ran ve Tefsir Araştırmaları IV*, s 403; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 488.

² Bkz. Ebu'l-Leys, *Bustanu'l-arifîn*, s.57; Suyûti, *el-İtkân*, I, 254.

³ el-Mâide 5/89.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 684-685.

Peygamber'in ayeti tefsiri derecesinden düşük olmaz. İkisi de hüccettir. Ayrıca kıraat mütevatir olarak sabit olmasa bile meşhur haber derecesindedir.¹

3.1.2. Hz. Peygamber'in Sünnetine Dayalı İhtilaflar

Kitap delilinden sonra ikinci ana kaynak olarak kabul edilen sünnet, "Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleridir" şeklinde tanımlanmıştır.²

İmamların hadise bağlanma konusundaki gayretlerini onların çeşitli kaynaklarda yer alan sözlerinden anlamamız mümkündür.³ Ancak imamların hadislere yaklaşımının farklı olması, hadislerde yer alan lafızları farklı yorumlamaları veya hadislerin senedi ve metni ile ilgili kabul şartlarının ayrı olması gibi sebeplerle imamlar farklı hükümlere ulaşmışlardır.

Yer alan ihtilaflarda tarafların delil olarak zikrettikleri hadisler eserin hacmini genişletmiş ancak tarafların neden farklı hadisleri tercih ettikleri ya da bir tarafın hadisi delil gösterirken muhalif tarafın hadis dışında başka bir delil ile amel etmesinin sebebi ayrıntılı olarak izah edilmemiştir. İsnad tenkidine pek yer verilmemiş, bazı hadislerin reddilmesi durumu kişilere atfedilerek belirtilmiştir. Eserde muhalif görüşün delil olarak öne sürdüğü hadisi tercih etmeme sebebi çoğunlukla farklı anlama hamletme şeklinde ortaya çıkmış, hadise vakıf olamamak veya tarafların hadislerle ilgili kabulleri sebebi ile, örneğin mürsel hadisi Şafiî'nin kabul etmemesi, haberi vahidi kabul şartları veya Hanefilerin ravinin rivayet ettiği hadise muhalif ameli durumunda hadisi kabul etmemesi gibi, tarafların ihtilafa sebep olan şartlarına değinilmemiş, genel olarak ele alınmıştır. Eserde ayetler gibi hadislere de çok miktarda yer verilmiştir.

¹ Bkz. Serahsî, *Usul*, I, 281

² Şevkani, *İrşâdü'l-fihûl*, s. 67.

³ "Ebu Hanife şöyle demiştir: 'Allah'ın diniyle ilgili bir konuda şahsî görüşünüze göre hüküm vermekten sakınız. Kim sünnetten ayrılırsa sapıtır.' Şafiî de 'Sahih hadisle çelişen görüşüm olursa onu bırakıp hadisi alın' telkininde bulunmuştur. Ayrıca hadis konusunda oldukça duyarlı bir müctehid olan Şafiî, kendisinin 'Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir' ifadesi üzerine 'Siz bununla amel ediyor musunuz?' diyerek kendisine soru soran kişiyi iştince benzi atmış ve 'Yazıklar olsun size. Rasûlullah'tan ne zaman bir hadis rivayet edip de onunla amel etmezsem bilin ki aklımı yitirmişimdir' cevabını vermiştir. Malik ise 'Sünnetler Nuh'un gemisidir; kim o gemiye binerse kurtulur, kim binmezse boğulur' buyurmuştur." Avvâme, *İmamların Fikihî İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, s. 11-12.

Muhtelifu'r-rivâye'de Hz. Peygamber'in sünnetini ifade etmek için “haber”, “hadis” ve “eser” kelimeleri kullanılmıştır. “Sünnet” lafzı eserde yer almakla birlikte daha ziyade mesele ile ilgili hükmü bildirirken kullanılmıştır, yani taklifi hüküm olarak, farzdır, vaciptir gibi. Örneğin Şafîi abdestte ve gusülde mazmaza ve istinşakın sünnet olduğu görüşünü benimsemiş, Hanefiler ise abdestte sünnet, gusülde ise farz olduğunu belirtmişlerdir.¹

Eserde çok sık kullanılan “hadis” lafzı, daha çok, ihtilaf edilen meselenin delillerine yer verilip muhalif tarafın zikrettiği hadise cevap verilirken, (و ما روى من الحديث)² ve (اما)³ şeklinde zikredilmektedir. “Hadis”⁴ ile Hz. Peygamber'den gelen rivayetler zikredilmekte ancak bu lafzın sahabe kavli için kullanılması gibi istisnaları da mevcuttur. Nitekim Hz. Aişe'nin kavli için “hadis” lafzı kullanılmıştır.⁵ Ayrıca hadis kavramı sadece Hz. Peygamber'in sözleri için değil sahabeden nakledilen fiilleri için de kullanılmıştır.⁶

Rivayetleri zikretmeden atıf yaparken “ehâdîs”⁷ kullanılabildiği gibi, “âsâr”⁸ “ahbâr”⁹ lafızları da kullanılabilmektedir.

Eser kavramı haber ile bir arada kullanıldığında sahabe kavlini ifade etmektedir. Nitekim “Eser, haber ile tearuz etmez” kâidesi zikredilirken, eser ile Hz. Ali'nin kavli, haber ile de Hz. Peygamber'in kavli kastedilmiştir.¹⁰ Ayrıca eser ile kıyasın terk edildiği ifade edilirken Hz. Peygamber'den gelen rivayet zikredilmiş,¹¹ ve “eser” lafzının çoğul

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 325.

² Örnek bkz. Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 209, 220, 247, 286, 335, 343.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 148, 328, 431.

⁴ Örnek bkz. Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 154, 156, 181, 206, 209, 220, 237, 296, 270, 271, 276, 323.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 731.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 333, 346.

⁷ “Hadislerden de bildiğimiz gibi zekat ibadettir” Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 622.

⁸ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 138.

⁹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 152.

¹⁰ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 243.

¹¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 624.

olarak Hz. Peygamber'den gelen rivayetler için kullanılmış¹ olması “eser” lafzının *Muhtelifu'r-rivâye*'de sahabe kavline özgü kullanılmadığını göstermektedir.

Haber lafzı ile sünnet de kastedilmektedir. “Kitapta ve haberde meşhur olan budur”² cümlesinde sünnet kastedilmiştir. Ayrıca haber lafzı, zikredilmiş hadisten sonra ”bu haber ile kıyası terk ediyoruz” ifadesinde yer almıştır.³ “Bu kıyasa muhalif olan garib haberdir, reddedilir veya başka bir anlama hamledilir”⁴ “meşhur haber”⁵ kullanımları ve Hz. Peygamber'den geldiği belirtilmeyen bir rivayet için de haber lafzının kullanılmış olması *Muhtelifu'r-rivâye*'de “haber”in diğer kavramlara nazaran daha genel bir kullanıma sahip olduğunu göstermektedir.

3.1.2.1. Hadisin Farklı Anlaşılmasına Dayalı İhtilaflar

İmamların hadisleri farklı şekilde anlamaları, anlayışlarının ve aklî mevhibelerinin farklı olması ile birlikte hadislerde yer alan lafızların birden fazla manaya gelmesi ile de mümkün olmaktadır.⁶ Eserde muhalif tarafın delil olarak öne sürdüğü hadis genelde reddedilmekten ziyade başka bir anlama hamledilmiştir. Hadisler arasındaki tearuz bu şekilde giderilmeye çalışılmıştır.

(1) Kişinin Kendi Fiili İle Namazdan Ayrılması

Ebu Hanife'ye göre, namaz kılanın kendi fiili ile namazdan çıkması farzdır. İmameyn'e göre ise farz değildir. İmameyn Hz. Peygamber'in “*Bunu söylediğinde ve yaptığında namazın tamam olur*”⁷ hadisini delil getirmiştir. İmameyn, kahkaha ve kasten abdest bozma gibi ma'siye bir fiil ile de namazdan çıkılmış olunacağını belirtmiştir. Ebu Hanife ise namazdan çıkmayı namazı bitirmek ve tamamlamak şeklinde tanımlamıştır. Bu da namazın bazı rükunları gibi farzdır, çünkü namaz farzdır, bitirmek de zarureten

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 138.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 783.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 345.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 358.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 536.

⁶ Avvame, *İmamların Fikhi İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, s.57.

⁷ Ebu Davud, *Salat*, 182.

farzdır. Tahrim, namazın fiillerinden bir fiilin devamı ile devam eder, sadece namazdan çıkma ile sona erer. Çünkü tahrim ile kastedilen tahrimin kendisi değil, namazın fiilleridir. Müellif “*Arafat’ta vakfe yapanın haccı tamam olur*”¹ hadisini, zikredilen hadisin anlamını teyit etmek için zikretmektedir. Nasıl ki vakfe yapılıncı hac tamamlanmış olmayıp ziyaret tavafı var ise, bu hadiste de namazın tamamlanmadığına hamledilmiştir. Ardından ise zikredilen bu ihtilafın sonucu olarak on iki mesele² zikredilmiştir.³

Taraflar aynı hadise farklı yaklaşmış ve farklı sonuca ulaşmışlardır. Aslında Ebu Hanife kıyasa dayanarak hükme ulaşmıştır. İmameyn’in delil olarak öne sürdüğü hadis farklı bir anlama, Ebu Hanife’nin görüşü doğrultusundaki anlama hamledilmiştir. İhtilafı mesele ile irtibatlı örnekler teşehhüdden sonrası için söz konusu edilmiştir. İmameyn, teşehhüdden sonra ister kişi kendi fiili ile ayrılınsın ister ayrılmasın namazının bozulmayacağı görüşünde iken Ebu Hanife namazın başlangıcı ve sonu arasında bir fark görmemiştir.

3.1.2.2. Farklı Rivayetlerin Delil Olarak Kullanılmasına Dayalı İhtilaflar

Farklı rivayetlerin delil olarak kullanılması ile, fıkıh usulünde iki fikhî nassın çatışması durumu olarak da izah edilebilecek olan, delillerin tearuzu kastedilmektedir. Hakîkatte deliller arasında tearuz yoktur⁴ ancak bazı sebeplerle bir konu hakkında iki farklı nas bulunabilmektedir. Şafîî *er-Risale*’de bu durumu, hangisinin nasih, hangisinin mensuh olduğu belli olmayan muhtelif deliller için, hepsinin birbirine uygun ve sahih olduğunda ihtilaf olmadığını belirtmiştir. Hz. Peygamber’in ana dili Arapça’dır, dolayısıyla

¹ Ebu Davud, Menâsik 68; Tirmizî, Hac 57; Nesâî, Hac, 203, 211; İbn Mâce, Menâsik, 57; Ahmed b. Hanbel, IV, 15.

² Teşehhüd miktarı oturduktan sonra, sabah namazında güneşin doğması, Cuma namazını kılarken vaktinin çıkmış olması, mukim ve mestler üzerine alınmış olan meshin bir gece ve gündüz müddetinin sona ermesi, yolcunun ise üç gece ve gündüz olan mesh müddetinin sona ermesi, namaz kılarken özürli kişinin özrünün ortadan kalkması, tertib sahibi kişinin kazaya bırakılmış bir namazı hatırlaması, çıplak namaz kılan kimsenin avret yerini örtecek elbise bulması, teyemmümlü kişinin suyu görmesi, işaretle namaz kılan hastanın kıyam yapabilecek güce kavuşması, ümmî kişinin bir sure öğrenmiş olması, iyileşmeden ötürü yara üzerindeki sargının düşmesi, mest üzerine mesh alan kişinin gayri ihtiyari mestinin düşmesi. Bu hallerde Ebu Hanife’e göre kişinin namazı bozulur. İmameyn’e göre ise bozulmaz.

³ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 92-94.

⁴ Serahsî, *Usul*, II, 12.

umûmî söyleyip umûmî kastedebilir, kendisine bir şey sorduğunda soru miktarınca cevap verir. Hz. Peygamber'in sözünü nakleden kimse özet olarak nakletmiş olabilir, sorulan soruya yetişemeyip cevabı dinlemiş olabilir. Bir meselede bir hadis, ona muhalif bir meselede de başka bir hadis söylenmişse dinleyenler bu iki meselenin farklı olduğunu bilemeyebilir. Hz. Peygamber bir nassı açıklayıcı, bir manada birbirine muhalif bir manada da onunla birleşen, bir hadis söyleyebilir. Bu hadisler nakledildiği zaman ayrı hadis zannedilmiş olabilir. Veya Hz. Peygamber umûmî bir lafızla bir şeyin haramlığına dair bir hüküm koyar ancak başka bir durum için bu hükme muhalif bir hüküm de koyabilir. Koyduğu sünneti başka bir sünnetle nesh edebilir. Fakat dinleyenler nasih ve mensuhu bilemediği için sadece birini ezberlemiş olabilir. Bu gibi sebeplere hadisler arasında çelişki varmış gibi görülebilir.¹ Fakihler bu durumda tearuzu giderme yollarına başvururlar, birisini diğerine tercihte elverişli gördüğü delili kabul ederler. Sonunda farklı delilleri kabul etmeleri sebebi ile ayrı görüş beyan ederler ve buna bağlı olarak fûru fıkhıta bir çok ihtilaf ortaya çıkar.

Muhtelifu'r-rivâye'de tearuzu gidermek için çoğunlukla, mütearız iki hadisin arasını bulmak ve her ikisini tevil ederek manalarının birbirine uygunluğunu sağlama metodu kullanılmıştır.²

(1) İmamın Rükudan Doğrulurken Tesmi ve Tahmid Getirmesi

İmamın rükudan doğrulurken zikredeceği tesmi ve tahmid ile ilgili ihtilafta, Ebu Hanife, Hz. Peygamber'in "*İmam 'semi'allâhü limen hamideh' deyince siz 'Rabbenâ leke'l-hamd' deyiniz*"³ hadisini delil göstererek imamın namaz kıldırırken ikisini birlikte zikretmeyeceği görüşündedir. Yani Ebu Hanife'ye göre imam rükudan doğrulurken 'semi'allâhü limen hamideh' deyip 'Rabbenâ leke'l-hamd' demez. İmameyn ise Hz. Peygamber'in başını kaldırırken "*semi'allâhü limen hamideh Rabbenâ leke'l-hamd*" dediğine dair rivayeti⁴ esas alarak imamın ikisini birlikte söylemesi gerektiğine hükmetmiştir. Bu hadiste Hz. Peygamber'in namaz kıldırırken bu lafızları söylediğine

¹ Şafîî, *er-Risâle*, s.125-128.

² Ayrıca bkz. Avvame, *İmamların Fıkhî İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, s. 71-72.

³ Müslim, Salat, 202; Nesâî, İftitah, 62, 63; Buhârî, Ezan, 85.

⁴ Buhârî, Ezan, 124; Müslim. Salat, 71; Ebu Davud, Salat, 144; Muvatta, Salat, 47, Tirmizi, Salat, 44.

dair bir malumat olmaması sebebi ile İmameyn, Hz. Peygamber'in çoğunlukla imam olduğunu dile getirerek hadisi delil almıştır. Ayrıca imamın cemaati tahmide teşvik edip kendini unutanlardan olmaması gerektiği “*İnsanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz?*”¹ ayeti ile ilişkilendirilmiştir. Ebu Hanife'nin delil olarak öne sürdüğü hadis zikredildikten sonra açıklama getirilmiştir. İmam ve muktedînin zikirlerinin ayrılması aralarındaki ortaklığın da keseceği “*Delil iddia eden için, yemin inkar eden içindir*” hadisi ile ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Şöyle ki muktedî imamı duyduğunda tahmidi yerine getirir. Eğer denirse ki imam da yerine getirsin, o zaman imam cemaatten sonra hamdetmiş olur ve bu imametın konumuna aykırıdır, şeklinde ifade edilmiştir. İmameyn'in delil olarak zikrettiği hadis ise nafilé namazı yalnız kılma durumuna hamledilmiştir. Ayrıca İmameyn'in iyiliğe teşvik edip kendini unutma sözüne, teşvik edenin hayra önderlik eden kişi olduğu ve hayrı yerine getirenin sevabına da nail olduğu “*Hayra önderlik eden hayrı işlemiş gibidir*”² hadisinin zikri ile ilişkilendirilerek cevap verilmiştir.³

İmameyn'in delil olarak öne sürdüğü hadis reddedilmemiş, ancak tek başına kılınan nafilé namazlara hasredilmiştir. İmameyn de hadiste Hz. Peygamber'in hangi durumda tesmi ve tahmidi beraber getirdiği belirtilmemesine rağmen, Hz. Peygamber'in galip olan durumunun imamlık olduğu yorumunu katarak hadisi ele alınmıştır.

(2) Secdede Alın ve Burnun Yere Değmesi

Farklı rivayetlerin delil olarak zikredildiği diğér bir ihtilafta Ebu Hanife, secdede özürsüz olarak alını koymadan burnunu yere koyan kimsenin secdesini caiz görmüş fakat isâet⁴ olarak kabul etmiştir. İmameyn ise caiz olmadığı görüşünü benimsemiştir. Bu meselede Esed b. Amr, Ebu Hanife'den İmameyn'in görüşüne benzer bir görüşü rivayet etmiştir. İmameyn'in delili, Hz. Peygamber'in “*Alın gibi burnu da yere*

¹ el-Bakara 2/44.

² Müslim, İmâre 133; Ebu Davud, Edeb, 124; Tirmizî, İlim 14; Ahmed b. Hanbel, IV, 120, V, 274, 357.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 74-77.

⁴ Tahrimen mekruh ile tenzihen mekruh arasında bir kötülük. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 258.

*değmeyen kişinin namazı Allah katında makbul değildir*¹ hadisidir. Manası da, Hz. Peygamber mutlak olarak secde ile emredilmişti ve mutad olan secdeye böyle yöneliyordu, secde alın ile birlikte burnun yere değmesi ile gerçekleşir, şeklinde açıklanmıştır. Ebu Hanife'nin delili, "*Yedi aza üzerine secde ile emredildim: eller, diz kapakları, ayaklar, alın, -ve eliyle burnunu işaret etti-*"² hadisidir. Manası, burun özür durumunda kendisi ile secde edilen azadır, eğer burun secde edilen aza olmasaydı, yanak ve çene gibi, özür durumunda burun ile secde edilemezdi, şeklinde açıklanmıştır. İmameyn'in zikrettiği hadis için, bundan kastedilen mutad secdenin bu şekilde olması sebebi ile kemal ve faziletin nefyidir, şeklinde yorum yapılmıştır.³

Zikredilen ihtilafta, tarafların delil olarak zikrettiği hadisleri, muhalifinin neden kabul etmediğine dair bilgiye yer verilmemiş, İmameyn'in delil olarak zikrettiği hadis, alın ile burnun yere değdirilmesi ile secdenin kemal ve fazilete ulaşacağı anlamına hamledilmiştir.

(3) Başın Üç Defa Meshi

Şafî ve Hanefiler arasında yer alan ihtilafta, Şafî, başı meshte üçlemenin sünnet olduğu görüşündedir. Hanefiler ise üçleme olmaksızın başın meshle kaplanmasını sünnet kabul etmişlerdir. Şafî, Hz. Peygamber'in abdest alıp başını üç kere mesh ettiğine dair rivayeti⁴ delil olarak göstermiş ve açıklama getirmiştir. Baş da abdestin azalarından biridir, diğer azalar gibi onu da üçlemek sünnettir. Hanefiler ise Hz. Osman, Hz. Ali ve sahabeden bir grubun rivayetlerinde Hz. Peygamber'in başını bir kere mesh ettiği rivayetini⁵ esas almış ve bunun mesh de üçlemenin sünnet olduğunu gerektirmediği sonucuna varmışlardır. Teyemmüm ve mesh üzerine mesh gibi olduğu zikredilmiştir. Şafî'nin üçlemeyi yıkamaya benzetmesinin nakz⁶ konusu olduğu belirtilmiştir. Şafî'nin zikrettiği hadis de Hz. Peygamber'in başını meshle kaplamak için elini öne ve

¹ Ebu Davud, Salât, 115, 116; Tirmizî, Salât, 86; Nesâî, İftitah, 40.

² Müslim, Salât 44; Ebû Dâvud, Salât 150, 151; Tirmizî, Salât, 87; Nesâî, Tatbîk, 41, 42.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 77-80.

⁴ Tirmizî, Tahâret: 29; Ebû Davud, Tahâret: 50.

⁵ Ebû Davud, Tahâret: 50; Tirmizî, Tahâret: 37; Nesâî, Tahâret: 75.

⁶ İletin bulunmasına rağmen hükmün bulunmaması. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 446.

arkaya yürüttüğü, dolayısı ile gören kişinin Hz. Peygamber'in üç defa meshettiğini zannettiği şeklinde yorumlanmış ve hadis bu anlama hamledilmiştir.¹

3.1.2.3. Hadisin Sübutuna Dayalı İhtilaflar

Muhtelifu'r-rivâye'de muhalif tarafın delil olarak ileri sürdüğü hadis daha çok taraf olunan görüşe uygun anlama hamledilmiştir. Ancak bazı durumlarda İslam'ın ilk dönemlerinde vuku bulmuş, nesh edilmiş, bazı kişiler tarafından reddedilmiş gibi bilgilere yer verilerek karşı tarafın delil olarak zikrettiği hadis reddedilmiştir. Nitekim bu yöntem de, tearuzu giderme yollarından biri olan manaların birbirlerine uygunluğunu arayıştan sonraki metodlardandır. Eğer mütearız iki hadisin arasını bulmak mümkün olmazsa, nesh prensibine başvurulur, eğer nesh de mümkün değilse hadisin biri diğerine tercih edilir.² *Muhtelifu'r-rivâye*'de hadisin isnadı hakkındaki değerlendirmelere yer verilmemiştir. Burada hadisin sübutuna dayalı ihtilaflardan kastedilen muhalif tarafın hadisin reddedilmesi veya hadis ile amel edilmemesinin sebebinin zikredilmesidir. Nitekim sadece fakihler değil sahabe de kendilerine nakledilen hadisle amelden önce ihtiyatla davranmışlar; sabit olduğu hususunda açık karine bulunan hadisle amel edip, karine bulunmayan hadisle amel etmemişler veya kendilerine kuvvetli görünen başka bir hadis ile amel etmişlerdir.³

(1) Mestin Üstünü Mesh Etme

Malik ve Hanefiler meshedilen yerin sınırı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Malik mestin altını ve üstünün mesh edilmesi gerektiği görüşündedir. Hanefiler, Hz. Ali'nin "*Eğer din akılla olsaydı mestlerin dibini meshetmek, yüzünü meshetmekten akla daha çok uyardı. Fakat ben Rasulullah'ı mestinin yüzünü mesheder- gördüm*"⁴ şeklindeki kavlini esas almışlar ve sadece yüzünün mesh edilmesi gerektiği görüşünü benimsemişlerdir. Hz. Peygamber'in mestin hem yüzünü hem dibini meshettiğine dair Malik'in delil gösterdiği rivayetin, Yahya b. Ma'în tarafından reddildiği belirtilmiştir. Müellif, eğer

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 332-333.

² Avvame, *İmamların Fikhî İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, s. 72.

³ Hınn, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları*, s. 34.

⁴ Ebu Davud, *Tahâret*: 62.

sabit olsa bile anlamı ayağın kenarına ve parmaklarına hamledilir, ikisi de ayağın yüzüdür, şeklinde Malik'in delil gösterdiği hadisi tevil etmiştir.¹

Meselede hadisi reddettiğine dair muhaddislerin önde gelen cerh ve ta'dil otoritesi ve aynı zamanda Ebu Hanife'nin hadis rivayetinde ehliyeti açısından güvenilir olduğunu söyleyen alimler arasında olan Yahya b. Ma'in²'e itibar edilmiştir. Hz. Ali'den gelen rivayet tercih edilmiş ve hüküm ona göre verilmiştir.

(2) Hedy Kurbanının Gerdanlıkla Belirlenmesi

Hedy kurbanının gerdanlık takılarak belirlenmesi (taklîd)³ ile ilgili meselede Şafî Hz. Aişe'nin rivayetini delil göstererek hedy kurbanının ihramdan önce gerdanlık takılarak belirleneceği görüşünü benimsemiştir. Hanefiler ise İbn Abbas'ın rivayetini esas alarak ihramdan sonra olması gerektiğini belirtmişlerdir. Müellif Hz. Aişe'nin rivayetinin delil olarak kabul edilmemesinin sebebini şöyle açıklamıştır: “Bizim görüşümüz daha evlâdır; çünkü erkekler menasik emirlerini kadınlardan daha iyi bilirler. Her ikisi de caizdir, fakat ertelemek daha evladır, çünkü taklîd ile kişi ihramlı olmuş olur, bu sünnet değildir.”⁴

Rivayeti kabul etmeme sebebini müellif, kadınların menasik meselelerini erkeklere nazaran iyi bilmemelerine bağlamıştır. Halbuki Hz. Aişe fakih sahabeler arasındadır, rivayetleri ile amel edilir. Hanefilerin, haber-i vahidin kabulü için ravinin fakih olma şartını öne süren prensibine uygunluk arz etmektedir.⁵ Ancak İbn Abbas'ın rivayeti esas alınmış, onunla amel edilmiştir. Hanefiler, kurbanın ihramdan çıkmak için gerektiği dolayısıyla gerdanlık takılarak belirlenmesinin ihramdan sonra yapılması gerektiği görüşüne uygun olan rivayet ile amel etmişlerdir.

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 556.

² Bkz. Hârisî, *Muhaddisler Nazarında İmam Ebu Hanife (R.A.)*, s. 217-218.

³ Gerdanlık takma. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 540.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 810.

⁵ Bkz. Serahsî, *Usul*, I, 338-339.

(3) Hedy Kurbanının İşaretle Belirlenmesi

Ebu Hanife'ye göre işaretle belirlemek (iş'ar)¹ mekruh, İmameyn'e göre ise mübahtır. İmameyn Hz. Peygamber'in kurbanlığı işaretle belirleyip gerdanlık taktığını² belirtmiş ve sahabenin de böyle yaptığını zikretmiştir. Ebu Hanife ise İbn Abbas'ın, işaretle belirlemenin sünnet değil müsl³ olduğu, müslenin ise haram olduğunu belirten rivayetini esas almıştır. İmameynin delil gösterdiği rivayet için ise önce "En iyisini Allah bilir" dendikten sonra bu rivayetin kan akıtmak için değil işaret koymak için olduğu ve işaretle belirlemenin bilgilendirme olduğu zikredilmiştir. "Veya şöyle deriz" diyerek bu rivayetin İslam'ın ilk devirlerinde vuku bulduğu, Arapların kurbanlık haricindeki bütün malları gaspettikleri, kurbanlığın da sadece işaret ile bilindiği dolayısıyla bu zaruret sebebi ile işaretle belirlemenin uygulandığı sonra da nesh edildiği belirtilmiştir.⁴

3.2. Nasslar Haricindeki Sebeplere Dayalı İhtilaflar ve Örnekleri

3.2.1. Kıyasa Dayalı İhtilaflar

Kıyas, anahatları ile, fıkıh usulünde "Ortak bir illete sahip olmaları sebebi ile, aslın hükmünün fer'e verilmesidir"⁵ şeklinde tanımlanmaktadır. Kıyasa konu edilen iki mesele arasındaki ilişkiyi belirtmek için birden fazla lafzın kullanıldığı görülmektedir. Kıyas lafzı ile ifade edilen örnekler bu eserde yer almaktadır. Ayrıca kıyas "genel kâide" anlamında da kullanılmaktadır.⁶

Muhtelifu'r-rivâye'de hemen her konuda deliller zikredilirken kıyasa başvurulmuştur. Tarafların kendi görüşlerini kıyas yaparak delillendirmelerinin yanı sıra muhalif tarafın

¹ Nişan koymak. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 271.

² Buhârî, Hac 110; Müslim, Hac 1321; Tirmizî, Hacc 70; Ebu Dâvud, Menâsik 15; Nesâî, Hac, 69; İbn Mâce, Menâsik 95.

³ Başkalarına ibret olmak için düşmanın burnunu, kulağını ve diğer organlarını kesmek, çirkin bir şekle sokmak için gözlerini oymak vb. gibi yollarla ölünün vücut ve organ bütünlüğüne saldırıda bulunmadır ki caiz değildir. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 428.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 721-722.

⁵ Cessas, *Usûl*, IV, 99.

⁶ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye* I, 291, II, 669, 725.

yapmış olduğu kıyas da eleştirilmiştir. Ayrıca kıyastan öncelikli olan ve ittifak edilen kitap sünnet gibi delillere aykırı kıyas yapılması uygun bulunmamış¹ ve istihsanen sabit olan bir hükme kıyas uygulanamayacağına dair muhalif tarafa eleştiri getirilmiştir.²

Eserde kıyas işlemi yapılırken kullanılan ifadeler şunlardır: “ve sâra bi menzileti...”,³ “fe sâra ke”,⁴ “fe eşbehe”,⁵ “ve yasîru bi menzileti”,⁶ “ve sâra ke”,⁷ “ennehü bi menzileti”,⁸ “bi menzileti”,⁹ “fe sâra kemâ”¹⁰ “kıyasen ala”¹¹ “kıyas”¹² “ve la yukasu ala”,¹³ “nazîru”,¹⁴ “ke”¹⁵ “eşbehe”¹⁶ “yüşbihü”.¹⁷ *el-Asl* gibi ilk Hanefî metinlerinde de kıyas işlemi ifade için kullanılan “ela tera”¹⁸ ifadesi az da olsa kullanılmaktadır.

(1) Kuruma Yöntemi İle Necasetin Zâil Olması

Züfer ile Ashabu’s-selâse arasında zikredilen ihtilafta, Züfer, toprağa necaset isabet ettiğinde kuruyup izi kalmamış olsa da toprağı temiz kabul etmemiştir. Ashabu’s-selâse ise temiz olduğuna hükmetmiştir. Züfer toprağın kendisini necis olduğunu ve kuruması

¹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 833

² Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 748.

³ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 335.

⁴ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 347, 370, II, 593, 658, 669

⁵ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I.356, II, 622.

⁶ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 357, 362, II, 861.

⁷ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 359, 360, II, 755, 881.

⁸ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye* I, 369.

⁹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye* I, 227, 398, II, 601, 1097.

¹⁰ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 785, 769.

¹¹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye* II, 622.

¹² Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye* II, 833.

¹³ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 881.

¹⁴ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye* II, 756, 757, 758, 783, 798, 881

¹⁵ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 658, 659, 894.

¹⁶ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 650

¹⁷ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II,, 824.

¹⁸ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 124, 492, II, 803, 808,

ile temizlenmeyeceğini elbise ve benzerlerine benzeterek açıklamıştır. Ashabu's-selâse ise bu kıyası uygun bulmaz ve akli açıklama yapar. Toprağın temizliğini kurumasına bağlayan hadisi delil olarak zikreder ve hadisi açıklar: “Necasetin bir kısmını güneş, bir kısmını rüzgar izale eder, bir kısmını toprak çeker, ancak çok az bir kısmı toprağın yüzeyinde kalır, o da affedilir. Elbisenin hilafıdır, çünkü elbisede necasetin hepsi elbisede kalır.” Züfer'in yaptığı kıyas eleştirilmiştir.¹

(2) Nafile Namazın Kazası

Güneş doğarken, zevalde iken veya batarken kişi nafile namaza başladıktan sonra namazını keserse, Züfer'e göre kaza edilmez, Ashabu's-selâse'ye göre ise kazası gerekir. Züfer, o vakitlerde nafile nmaaz kılmanın nehyedilmiş olduğunu ve namaza başlamanın bağlayıcı olmadığını belirtmiş, teşrik günlerinde ve bayram gününde tutulan oruca benzetmiştir. Ashabu's-selâse ise sahih olan bir ibadet bırakılmış olduğu için diğer vakitlerdeki namaza kıyasen kaza edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ardından Züfer'in bayram gününe yapmış olduğu kıyas eleştirilmiştir. Bayram gününde nehyedilmiş olanın oruç olduğu, orucun her anının oruç olarak isimlendirildiği, dolayısıyla oruca başlanılan zamanın da nehye dahil olduğu ve orucun bozulmuş olacağı şeklinde açıklama getirilmiştir. Orucu kesmesi durumunda tamamlaması ve kaza etmesinin gerekmediği belirtilmiştir. Fakat bu meseledeki nehyin namazı kapsadığı dile getirilmiştir. Secde edinceye kadar kişinin namazda sayılmadığı, namaza başladığında nehye dahil edilmediği ve dolayısıyla kişinin namazının da bozulmadığı belirtilmiştir.²

(3) Civanın Zekatı

Civada beşte bir zekat var mıdır yok mudur ile ilgili ihtilafta, Ebu Yusuf yoktur, Tarafeyn ise vardır hükmünü benimsemiştir. Ebu Yusuf civanın su gibi akışkan olduğunu, suda da beşte bir zekat gerekmediğini belirtmiştir. Tarafeyn ise kurşun ve demir gibi topraktan çıkan bir madendir benzetmesini yapmıştır. Ebu Yusuf'un *Emâlî* adlı eserine atıf yapılmış ve “Ebu Hanife 'ye bu konuda sordum, bir şey gerekmez dedi, o beşte bir gerekir diyene kadar görüşünü değiştirmede. Ben civanın, demir ve kurşun

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 288.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 298.

gibi olduğunu zannediyordum, sonra bana böyle düşünmediği ulaştı” şeklinde Ebu Hanife'nin görüşü ile ilgili Ebu Yusuf'tan alıntı yapılmıştır.¹

Zikredilen meselede tarafların görüşleri ve düşünceleri zikredilmiş ancak birine karşı diğerine cevap verilmemiştir. Ebu Yusuf civayı akışkan olması sebebi ile suya benzetmiş, Tarafeyn ise topraktan çıkan maden olması yönü ile kurşun ve demire benzetmiştir. Ebu Yusuf ve Tarafeyn farklı illetlerle kıyasa başvurmuş ve farklı görüşlere varmışlardır.

(4) Aklını Yitiren Kişinin İyileşince Zekat Vermesi

Nisap miktarına sahibi olan kimse senenin bir kısmını aklını yitirmiş şekilde geçirirse o kişiye zekat gerekir mi gerekmez mi ile ilgili ihtilafta İmam Muhammed, aylık bir vazife olan oruç gibi zekatın da senelik bir vazife olduğu, dolayısıyla Ramazan ayının bir kısmında kişi iyileşirse, ki bu iyileşme süresi az da olsa onun oruç tutması lazım geleceğinden, oruca kıyas etmiştir. Sonradan aklını yitirmiş kişi, senenin bir kısmında az da olsa- iyileşmiş olursa o kişiye zekat gerekir görüşünü benimsemiştir. Ebu Yusuf'a göre ise, kişi eğer yılın büyük kısmında iyileşmiş durumda ise zekat gerekir, değilse gerekmez. Senenin tamamında aklını yitirmiş olan kimseye zekat gerekmediği gibi senenin çoğunluğunda da gerekmez diyerek çoğunluğa bütünü hükmü uygulanır kâidesinden hareket etmiştir.²

(5) Teyemmüm Etmiş İmama Uyan Muktedînin Suyu Görmesi

Züfer, muktedînin abdestli, imamın ise teyemmümlü olduğu namazda, muktedînin suyu görmesi ile namazının bozulmayacağı görüşünü benimsemiştir. Ashabu's-selâse ise bozulacağına hükmetmiştir. Züfer görüşünü teyemmümlü kimsenin teyemmümü başkasının değil kendisinin görmesi ile batıl olur şeklinde açıklamış ve imamın suyu görmediğini, muktedînin ise suyu gördüğünü ancak teyemmümlü olmadığını belirtmiştir. Ashabu's-selâse ise muktedînin namazı bozulur hükmünün gerekçesini imam muktedîye bağlı olduğu için suyu bulmuş kabul edilir, ona bağlı olduğu için

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 594.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 603.

teyemmümü gider ve namazı bozulur, şeklinde açıklamıştır. Muktedî de namazını imamın namazı üzerine bina ettiğinden onun da namazı bozulmuş olur.”¹

(6) Umre İçin İhrama Girmiş Mekkînin Tavafını Tamamlamadan Hac İçin İhrama Girmesi

Ebu Hanife’ye göre Mekkî olan kimse umre için ihrama girer ve üç veya daha az sayıda şavtı yerine getirir sonra hac için ihrama girerse, hacı terk eder, umreyi tamamlar, sonra haccını kaza eder.. İmameyn’e göre ise umreyi terk etmenin daha kolay olması ve haccın aksine umrenin her zaman eda edilmesinin mümkün olması sebebi ile umreyi terk eder, hacceder, bundan sonra umresini kaza eder. İmameyn’e göre o kişi, umre için tavaf etmemiş kimse hükmündedir. Ebu Hanife’ye göre ise, umrenin ihramı, onun edasına muttasıldır. Onun terki, ortadan kaldırma ve iptaldir. Haccın ihramı ise edasına muttasıl değildir. İmtina edilir. durumu, umre için dört veya daha fazla tavaf etmiş hükmündedir. Tavafı terk etmemiş kimsenin ise aksinedir, çünkü eda ona muttasıl değildir.²

(7) Vasiyet Sebebi İle Haccı Eda Edilen Kişinin Malının Tasarrufu

Ashabu’s-selâse’den her birinin ayrı görüş belirtmiş olduğu bu meselede, Ebu Hanife’ye göre eğer bir kimse kendisi için hacc edilmesini vasiyet ederse, vasiyet edilen kişi onun adına hacc edilmesi için maldan alır, hac ile vazifeli kişinin elinde veya ona vermeden mal helak olursa, vasiyet edilen kişi geri kalan malın üçte birinden, bitinceye kadar ikinci ve üçüncü kez alabilir. Ebu Yusuf’a göre malın üçte biri ile hacc edilir. Eğer malın üçte birinden bir şey kalmışsa onunla, kalmamışsa ise hacc edilmez. İmam Muhammed’e göre ise vasiyeti batıl olur, geri kalan ile hacc edilmez. İmam Muhammed vasinin musinin yerine kaim olduğunu, dolayısıyla vasinin maldan almasını, musinin maldan alıp malın helak olması durumuna benzeterek nasıl ki bu durumda batıl oluyorsa vasiyetin de batıl olacağını belirtmiştir. Ebu Yusuf vasiyet mahallinin malın üçte biri olduğunu belirterek eğer malın üçte birinden geriye bir şey kalmışsa vasiyet devam eder, kalmamışsa etmez şeklinde görüşünü açıklamıştır. Ebu Hanife ise, ifrazın

¹ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 290.

² Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, II, 729.

gerçekleşmemiş olduğunu, çünkü haccetme amacına ulaşılmadığını belirtmiş ve ifrazdan önce malın helak olması durumuna benzeterek, eğer böyle olursa vasiyet kalandan devam eder, bu meselede de böyledir şeklinde açıklamıştır. Ayrıca bir kimseye malının üçte birini vasiyet etmiş, vasi maldan almış ve o kişinin eline ulaşması için malı göndermiş ama mal yolda helak olmuş gibi olur, demiştir.¹

3.2.2. Sahabe Kavline Dayalı İhtilaflar

Sahabe kavli, gerçekte sünnetin bir tamamlayıcısı olan, sahabe icthadları ve uygulamalarıdır. Sahabenin Hz. Peygamber'in en yakın takipçisi olması sebebi ile ilk dönemden beri Müslümanlar sahabe tarafından verilen hükümleri hukuk kaynağı olarak kabul etmektedirler.² Nitekim eserde yer alan bir meselede sahabenin, muhalif tarafın öne sürdüğü hadislerin hilafına uygulaması olduğu, çünkü onların neshten haberdar oldukları dile getirilmiştir.³ Ayrıca sahabe kavlinin hadise tercih edildiği bir meselede Hz. Ali tarafından zikrdilen durumun Hz. Peygamber'in fiili ve âdeti olduğu vurgulanmıştır.⁴

Ancak fıkıh usulünde sahabe kavlinin delil olması konusu ihtilaflıdır. Ayrıca sahabenin sayısının çokluğu ve bazı icthadî konularda farklı görüş bildirmeleri, hangi kavlin tercihi noktasında ihtilaf oluşturmuştur.⁵ Şafî'nin sahabe hakkında değişik görüşleri vardır, ancak görüşlerinin sonuncusu sahabe kavlinin mutlak anlamda hüccet olmayacağına yöneliktir.⁶ Hanefiler sahabenin taklidinin vacip olduğunu, ve sahabe kavli ile kıyasın terk edilebileceği görüşündedirler. Çünkü sahabe muhtemelen bu görüşünü Hz. Peygamber'den duymuştur.⁷

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 747.

² Hasan, *İslam Hukukunun Doğuşu ve Gelişimi*, s. 76

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 583.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 556-557.

⁵ Köksal, "İslam Hukukçularının Arasındaki İhtilaf Sebepleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 14, sy. 1, s. 187.

⁶ Hınn, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları*, s. 380. Ayrıca bkz. Şafî, *er-Risâle*, s. 321.

⁷ Nesefî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 174-175.

(1) Mest Üzerine Giyilen Cürmûk Üzerine Mesh

Şafî ile Hanefiler arasında zikredilen ihtilafta, Şafî, mest üzerine cürmûk (mest üzerine giyilen kalınca lastik ve benzeri bir ayakkabı) giyildiğinde, üzerine mesh edilemeyeceği görüşünü benimsemiştir. Şafî'ye göre mest ayağın bedelidir ve bedel olan şeyin bedeli olmaz. Hanefiler ise. İbn Ömer'in uygulamasını ve Hz. Peygamber'in de böyle yaptığına dair rivayetini delil almışlar ve mest üzerine cürmûk, iki kat mesh hükmündedir, şeklinde yorumlamışlardır.¹

Hanefiler sahabe uygulamasını ve Hz. Peygamber'in de mest üzerine giyilen cürmûk üzerine mesh ettiğine dair İbn Ömer'in rivayetini esas alarak bu doğrultuda hükme ulaşmışlardır. Bu ihtilaf, Şafî'nin sahabe kavlini mutlak hüccet olarak kabul etmediğini, Hanefiler'in ise hüccet olarak kabul ettiklerini yansıtmaktadır.

(2) İncinin Zekatı

Zekat bahsinde zikredilen bir ihtilafta, Ebu Yusuf, incide beşte bir zekat vermek gerekir görüşünde iken Tarafeyn aksini savunmaktadır. Ebu Yusuf, Hz. Ömer'in amberden beşte bir zekat almasını delil olarak göstermekte ve inciye ambere benzetmektedir. Ona göre inci, denizde bulunanlar içinde en şerefli ve karada en şerefli kabul edilen altın ve gümüş gibi kabul edilmelidir. Tarafeyn ise İbn Abbas'ın kavlini esas almaktadır. İbn Abbas'a amber hakkında sorulduğunda, “ Amber denizin attığı bir şeydir, dolayısıyla beşte bir zekat gerekmez” demiştir. Tarafeyn meseleye şöyle bir açıklama getirir: “Amber hayvandan doğar, hayvandan doğan için de beşte bir zekat gerekmez, misk gibi. İnci denizin içindedir, denizin içi istila altına giremez, dolayısıyla ganimet hükmünde değildir.”²

İnci hakkında nas bulunmaması sebebi ile Ebu Yusuf ve Tarafeyn sahabe kavlini esas almışlar, ancak farklı sahabelerin ictehadlarını delil kabul etmeleri sebebi ile farklı görüşler beyan etmişlerdir.

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 397-398.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 593-594.

3.2.3. İstihsana Dayalı İhtilaflar

İstihsan, bir müctehidin, bir meselede, benzer konularda verdiği hükümden vazgeçmesini gerektiren daha güçlü bir gerekçe sebebiyle o hükmü bırakıp başka bir hüküm vermesidir.¹ İstihsan delilini en çok kullanan Hanefiler, istihsanın neredeyse geçtiği her yerde kıyasın hilafına olarak zikredilmektedir, yani istihsan karşılığında terk edilen kıyastan bahsedilmektedir. Ancak burada kıyastan neyin kastedildiği önem arz etmektedir. Aslında kıyasta hükmü bilinmeyen bir olayın aralarındaki illet birliği sebebi ile hükmü bilinen bir olaya ilhak edilmesidir. Ancak istihsan ile kullanımında, karşılaşılan olaya uygulanabilir genel bir kural bulunmakla birlikte sonuçta bundan vazgeçilip daha istisnaî nitelikte farklı bir çözüme gidilmesi kastedilmektedir.²

Muhtelifu'r-rivâye'de istihsan kavramı, herhangi bir sebeple bir meselenin hükmünün, ele alınan meseleye aktarılmamasını ifade etmek için kullanılmıştır. Bazen kıyas ve istihsan kavramı istihsan sebebi ile hükümden vazgeçildiğinde beraber kullanılırken, sadece "istihsanen" kullanımı var olduğu gibi, istihsan lafzının zikredilmediği örnekler de mevcuttur. "Sahabe kavli ile kıyası terk ediyoruz",³ "Eser ile kıyası terk",⁴ "Bu haber ile kıyası terk ediyoruz"⁵ gibi kullanımlar söz konusudur.

(1) Namazda Teşehhüden Önce Kahkaha İle Gülme

Züfer ile Ashabu's-selâse arasında yer alan ihtilaflardan biri namazda kahkaha ile gülme meselesidir. Züfer, teşehhüd miktarı oturup selam vermeden önce kahkaha ile gülmenin kıyasen abdesti bozmadığı görüşünde iken, Ashabu's-selâse'ye göre bu durum istihsanen abdesti bozar. Züfer, kahkahanın hades olduğunun nas ile bilindiği, bu durumun kıyasın hilafına namazı bozduğunu belirtmiştir. Ancak bu durumda, yani teşehhüd miktarı oturduktan sonra kahkaha ile gülmenin namazı bozmayacağı dolayısıyla şer'an vârid olan meseleye, yani abdestin bozulmasının namazın

¹ Buhari, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 8.

² Bardakoğlu, "İstihsan", *DİA*, XXIII, 342.

³ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 809.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 624.

⁵ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 345.

bozulmasına, ilhak edilemeyeceğini zikretmiştir. Ashabu's-selâse'ye göre ise kakhaha namazın hurmeti içinde vuku bulduğunda hades sayıldığı için ve bu durum da namazın hurmeti içinde olduğundan namazı bozmaktadır. Ardından ise Züfer'in sözlerine cevap verilmiştir.¹

Züfer kıyasa göre hüküm verirken Ashabu's-selâse istihsanen teşehhüden sonra kakhaha ile gülmenin namaz ile birlikte abdesti de bozacağına hükmetmiştir.

(2) Arafat'ta İhramsız Namazların Cem'i

Züfer; Arafat'ta, ihrama girmemiş olan kimsenin, öğle namazını kılması ve sonra ihrama girip ikindi namazını, öğle namazı vaktinde kılmasını caiz görmüştür. Ashabu's-selâse ise caiz olmadığı görüşündedir. Züfer görüşünü, asıldan farklı olan ikindi namazıdır, ve öğle namazının değil ikindi namazının cem edilmesi şart koşulmuştur, şeklinde açıklamıştır. Ashabu's-selâse ise, bu emrin, yani Arafat'ta namazların cem edilmesi hükmünün, kıyasın hilafına sabit olduğunu ve öğle ve ikindide ihramlı olma konusunda varid olduğunu, ihramlı olmadığı takdirde caiz olmayacağını belirtmiştir.²

Ashabu's-selâse'nin görüşü "Ala hilafil kıyas sabit olan şey saire makisun aleyh olamaz" genel kâidesini hatırlatmaktadır. Ashabu's-selâse kıyasen namazların cem edilmediği ancak nasa binaen Arafat ve Müzdelife'de namazların cem edildiği görüşünden hareket etmiş ve kıyasın hilafına sabit olan bir durum olduğu için namazların ceminde öğle namazını ihramsız, öğle vaktinde ikindi namazının da ihramlı olarak kılınmasını caiz görmemiş, nasta varid olduğu şekli ile kabul etmiştir.

3.2.4. Zarurete Dayalı İhtilaflar

Zaruretin tarifine en eski fıkıh kitaplarında bile rastlamak mümkündür. Şafî zaruretin ve muzdarın tarifini "Muzdar, yanında açlığın şiddetini giderecek süt ve benzeri yiyecekler bulunmayan, açlığı da ölüm derecesine ulaşan kimsedir. Açlıktan dolayı ölümden korkulmasa da, açlık onu zayıf düşürür veya ona zarar verir, veya yürürken

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 291-292.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 748.

istediği yere varama, veya binili olarak hayvanın üzerinde duramayacak derecede zayıf olur veya bunların benzeri açık bir zararın bulunmasıdır” şeklinde yapmıştır.¹

Bazı usulcüler tarafından “zaruret”in herkesçe kabul edilen bir müstakil bir kaynak olmadığı yönünde gelebilecek tenkidlere karşı, bu yolla yapılan istihsan, kıyas-ı hafî ya da sesenedi zaruret olan icma diye adlandırıldığı da olur.² Zaruret sebebi ile istihsan olarak Hanefî usul kitaplarında yer almıştır. fertleri ve toplulukları zaman zaman güçlüklerle karşı karşıya bırakan zauret hali, istihsan delili ile disipline edilmiş ve belli esaslara bağlanmıştır. Bu sayede görünüşte şer’î naslara muhalif gibi gözükken hükümler hukukî bir nitelik kazanmıştır. Bilhassa Hanefilerdeki zaruret hali ile ilgili meseleler, istihsan delili ile belli bir esasa oturtulmuştur.³

(1) Özür Halinde Giyilen Mestin Süresi

Özürlü uzvu akan kan veya benzerinden temizledikten sonra mest giyme halinde meshin süresi konusundaki ihtilafta Züfer, kişi mukim ise bir gün bir gece, yolcu ise üç gün üç gece olan müddetin tamamını geçerli görmüştür. Kişiyi sağlıklı kabul etmiş ve normal mesh süresini esas almıştır. Ashabu’s-selâse ise meshin sübutuna mani olduğu gerekçesi ile meshin müddetini mesh ettiği vakit ile sınırlamıştır. Sebebi ise herhangi bir nass zikredilemeden şöyle açıklamıştır: “Normalde mesh edilmiş ayakta, dışarı çıkan bir hades söz konusu olmaz, özür durumunda söz konusudur. Fakat zarureten o vakit içinde temiz kabul edilir. Vakit çıktığında hades hükmü de ortaya çıkar. Ve giyilen şey için de taharet ortadan kalkar, mesh caiz olmaz.”⁴

Ashabu’s-selâse özürlü uzvun üzerine mest giyildiği takdirde süresini sadece o vakit ile sınırlamıştır. O vakit içinde temiz kabul edilmesini de zarurete bağlamıştır.

¹ Şafî, *Kitabu'l-üim*, III, 223.

² Şelebî, *Ta'lîl*, s. 337.

³ Baktır, *İslâm Hukukunda Zaruret Hâli*, s. 111.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 287.

(2) Mestte Delik Bulunması

Şafiî'nin cedîd görüşüne göre mestte az miktarda delik bulunması meshin cevazını engeller. Kadim görüşü ise delinmiş mesh yürümeyi engellemiyorsa, caiz olduğu yönündedir. Hanefilere göre ise deliğin genişliği üç parmak oluncaya kadar engel değildir. Şafiî görüşünü, zahir olanın az da olsa içine pislik gireceği ve geri kalan yerlere de tesir edeceği şeklinde açıklamıştır. Hanefiler'in dayanağı ise, Hz. Peygamber'in sınırlama getirmeden, yani mutlak olarak mest üzerine meshi emretmiş olmasıdır. Ardından ise açıklama getirilmiştir. İnsanların mestleri adet üzerine küçük bir delikten hali olamaz, özellikle fakirlerin mestleri böyledir. Çünkü bu ruhsat zorluğu def için sabit olmuştur. Adeten çıkartma ve giymede küçük bir delik oluşur, meshi çıkartmada zorluk olur. Hanefiler meshin her zaman çıkarılıp giyilmesinin zor olacağını, meshte delik olmasının zaruret sebebi ile meshin cevazını engellemeyeceği kanaatindedirler. Şafiî gibi az miktarda deliğin cevazı engellediği görüşünü tercih etmeyip meshteki deliğin sınırını belirleme yoluna gitmişlerdir.¹

Hanefiler “def-i harac” prensibinden hareket etmişlerdir. Ayrıca bu meselede zikredilen ruhsat zorluk üzerine bina edilmiştir.²

3.2.5. Asıl Üzerine Bina Etmeye Dayalı İhtilaflar

“Asıl” lar, mezhep birikiminin fıkıhın muhtelif sahalarında ihtiva ettiği hükümleri kapsayan, mezhep birikiminin hususiyetlerini ve esaslarını yansıtan önermelerdir.³

Asıl kelimesi; külli kâideler, fıkıh usulü hükümleri, zabıtlar ve daha dar şümule sahip ferî kâideleri ihtiva etmektedir. Bu farklı sahaların hepsine şamil olan asılların ayırıcı vasfı, tahric ile elde edilmiş olmalarıdır. Kerhî'de ve Debûsî'de yer aldığı gibi *Muhtelifu'r-rivâye*'de de asıllar yer almakta, ancak onlardan farklı olarak hükümlerin sebebi olan deliller zikredilirken asıllara yer verilmektedir.

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 398.

² Nitekim Pezdevî ruhsatı şöyle tarif etmiştir: “Kulların özürleri üzerine bina edilen hükümlerdir. Bunlar haramlığın mevcut olması ile birlikte, bir özürden dolayı mübah kılınmıştır.” Buhari, *Keşfü'l-esrâr*, II, 545.

³ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlal*, s. 230.

Belh meşayihinin mesayisinde mezhep birikiminden “asıllar” elde etme faaliyeti Iraklılara nisbetle yok denecek kadar azdır.¹ Buna rağmen *Muhtelifu’r-rivâye*’de tarafların görüşlerinin asıllar üzerine bina edilmesinin örnekleri yer almaktadır.

Eserde bazen hangi asıl üzerine ihtilafın ortaya çıktığı da zikredilmiştir. Ve onunla ilgili ihtilafı verdikten sonra asıl meseleye yer verilmiştir. Mesela, abdestle ilgili meselede zikredilen ihtilafta Züfer, bir parmak ile başı mesh ederken üç parmak kadar meshin uzatılarak yapılmasını caiz görürken, Ashabu’s-selâse caiz görmemektedir. Müellif, bu ihtilafın kullanılmış su temizleyici midir değil midir aslı üzerine bina edildiğini zikretmiştir.²

(1) Bir Rüknu Eksik Olarak Namaz Kılmayı Adamak

Züfer, tek rekat namaz ve kıraatsiz namaz kılmayı adayan kimse için bir şey gerekmeyeceğini, üç rekat adayan için de iki rekat kılmanın yeterli olacağına hükmederken Ashabu’s-selâse daha kamil olana tamamlanması gerektiği görüşünü benimsemiştir. Yani tek rekat kılmayı adayanın iki, üç rekat kılmayı adayanın dört, kıraatsiz kılmayı adayanın da namazı kıraat ile kılmakla yükümlü olduğu görüşündedir. Züfer, daha az olanı tercih ederken ashabımız daha çok olanı tercih etmiştir. Züfer, tek rekat namazın ve kıraatsiz namazın kurbet ifade etmemesinden dolayı bu hükme varmıştır. Ashabu’s-selâse ise meseleyi asıl üzerine bina etmiştir. Bölünemeyen bir kısım için hepsi lazım gelir, namaz da kendi başına bir ibadettir, bir rekat da namazdır ancak üzerine bir rekat tamamlandığı takdirde ve kıraat ile kılınınca sıhhatli olur. Bir şeyin gerekliliği o şeyin sıhhatinin gerekliliği ile, abdestsiz namazın olmaması gibi.³

Ashabu’s-selâse’ye göre genel prensip, bölünemeyen bir şeyin bir kısmının mevcut olması, tamamının mevcut olması gibidir. Züfer’e göre ise bir şeyin bir kısmının var olması, tamamının var olması gibi değildir. İhtilafta tarafların görüşleri bu prensip üzerine bina edilmiştir. Züfer’e göre bir rekat namaz kılmayı adayana, bir rekatlık namaz olmayacağı için, bir şey gerekmez. Çünkü bir rekatın söylenmesi, iki rekatın

¹ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhi İstidlal*, s. 272.

² Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 282-283.

³ Ebu’l-Leys, *Muhtelifu’r-rivâye*, I, 292-293.

söylenmesi anlamına gelmez. Ashabu's-selâse ise namaz parçalanamayacağı için bir rekatını zikretmek iki rekatı zikretmek gibidir. Dolayısıyla iki rekat namaz kılması gerekir. Kıraatsız namaz için de durum aynıdır.¹

(2) İmamdan Önce Rükuya Varma

Muktedînin imamdan önce rüku'a gidip imam doğrulmadan ona uyması Züfer'e göre caiz değil, Ashabu's-selâse'ye göre caizdir. Züfer, doğrulmadan önce imama uysa da rükunun başı fasid olmuştur der ve meseleyi “fasid olmuş üzerine bina edilen şey fasid olur” aslı üzerine bina eder. Ashabu's-selâse'ye göre ise, rükunun bir kısmı beraber eda edilmiştir, “iktidanın şartı, rüknün bir kısmının beraber yapılmasıdır”, dolayısıyla rüku imamla birlikte yapılmış kabul edilir ve imam muktedîden önce rükudan doğrulmuş olur.²

Ashabu's-selâse'ye göre genel prensip akitler ve diğer konulardaki bir hükmün, o akitlere sonradan ârız olan bir sebebe tevakkuf etmesi caiz olur. Züfer'e göre ise, bir akit caiz veya fasit olarak gerçekleştiği zaman, sonradan meydana gelen herhangi bir sebeple, artık bulunduğu halden başka bir hale dönüşmez. Ancak o akdi yenilemek ve baştan yapmakla, başka bir hale dönüşebilir. Bu sebeple Züfer, imamdan sonra rükuya giden için imamın rükûu ile olan ortaklığı gerçekleşmesine de tevakkuf etmez ve rükuu caiz görmez.³

(3) Meyte ve Köpek Derisinin Tabaklandıktan Sonra Alımı

Meytenin ve köpek derisinin tabaklandıktan sonra alımı Şafî'ye göre caiz değil, Hanefilere göre caizdir. Bu meselenin Şafî'ye göre tabaklama ile temizlenmediği, Hanefilere göre ise temizlendiği aslı üzerine bina edilmiştir.⁴ Bazen ihtilafa kısaca yer verilmiş, sadece hangi asıl üzerine bina edildiği zikredilmiştir.

¹ Ayrıca bkz. Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar*, s. 60.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 309-310.

³ Ayrıca bkz. Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar*, s. 55, 58.

⁴ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 368.

(4) Kadının Bir Vakitte Hayz Olup İki Vakti Kaza Etmesi

Şafîî, kadının ikindi vaktinde hayz olması öğle ve ikindinin, yatsı da olması durumunda da akşam ve yatsının kazasını gerektirir, görüşündedir. Hanefilere göre ise ilk durumda ikindinin, ikinci durumda ise yatsının kazasını gerektirir, diğer vakitler kaza edilmez. Bu mesele de asıl üzerine bina edilen bir ihtilaftır. Şafîî'ye göre öğle ve ikindinin vakti zevalden güneşin batmasına kadar, akşam ve yatsının vakti güneşin batmasından gecenin üçte birine kadardır. Bu asıl sebebiyle yağmurdan dolayı ve seferde bu namazlar bir vakitte eda edilebilir. Şafîî Arafat'ta ve Müzdelife'deki namazların cevazı konusunda icma ettiklerini, dolayısıyla vaktin birleştirilmesine delil olduğunu belirtir. Hanefiler ise vakitleri açıklayan meşhur hadisin zikredilen icthad ile çatışmadığını belirtmişlerdir. Namazları cem etme hükmü, ihtiyaç sebebi ile, sadece Arafat ve Müzdelife'ye mahsus olarak varid olmuştur.¹

(5) Köleleri Olan İki Ortağın Fıtır Sadakası Vermesi

Ebu Hanife ile İmameyn arasında zikredilen ihtilafta, Ebu Hanife, iki ortağın köleleri varsa, o iki ortağa fıtır sadakasından bir şey gerekmeyeceği görüşündedir. İmameyn ise her birine kendi hissesine düşen kölelerden fıtır sadakası vermesi gerekir, görüşündedir. Bu ihtilaf asıl üzerine bina edilmiştir. Ebu Hanife kölelerin bölünemeyeceği görüşündedir. Çünkü aralarında fahiş bir fark vardır, dolayısıyla iki ortak ayrı ayrı nisabı tamamlayamazlar. İmameyn ise koyun, sığır ve deve ile kıyas ederek bölünebileceği görüşünü benimsemiştir. Ebu Hanife ile farkının, İmameyn'in zikrettiği meselede eşitliğin mümkün olduğu, kölelerde ise mümkün olmadığı belirtilmiştir.²

¹ Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 380-381.

² Ebu'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, II, 649-650.

SONUÇ

“İmâmü'l-Hüdâ” lakabı ile şöhret bulmuş olan Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî, görüşleri ve telif ettiği eserleri ile Hanefi mezhebine önemli katkıları olmuştur. Semerkand kökenli olup Belh'de de fıkıh eğitimi gören Ebu'l-Leys, Ebu Cafer el-Hinduvânî'nin talebesi olmuş, hocasının vasıtası ile ilmî silsilesi Ebu Hanife'ye dayanmıştır. Kaynaklarda vefat tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. 373/983 tarihi, söz konusu tarihler arasında en muhtemel olanıdır.

Fıkıh, akâid, tefsir, hadis, ahlak ve tasavvuf gibi İslamî ilimlerin neredeyse her alanına dair bir çok eser kaleme almıştır. Kendi görüş, ictihad ve tercihlerini de eserlerine yansıtan Ebu'l-Leys, fıkha dair eserlerinin bir çoğunu geniş kitleler için hazırlamıştır. Eserlerde müellifin tasnifteki başarısı, kullandığı üslup ve dilindeki sadelik öne çıkmaktadır. Ayrıca tüm eserlerine yansıyan zühd anlayışı kendisinin sûfî bir kişiliğe sahip olduğunu da ortaya koymaktadır.

Ebu'l-Leys'in *Muhtelifu'r-rivâye* adlı eseri, müellifin fıkha dair eserlerinden olup mezhep imamlarının ihtilafı görüşlerini derlemekte ve müellifin görüş ve tercihlerini de ihtiva etmektedir. Eserin müellife aidiyeti konusunda ihtilaflar olmakla birlikte yapılan araştırma *Muhtelifu'r-rivâye*'nin Ebu'l-Leys'e ait olduğunu göstermektedir.

Klasik fıkıh kitaplarındaki konu başlıklarına göre tasnif edilmiş olan eserde önce kitap sonra bab başlıkları ile sınıflama yapılmıştır. Bablarda ise ihtilaflarda yer alan imamlar esas alınmıştır. Eserde Hanefi imamlarından Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in birbirleri ile olan ihtilafları ile birlikte Züfer, Şafî ve Malik'in üç imam ile olan ihtilafları ayrı bab başlıkları halinde yer almıştır.

Eser bütün furu konularına şâmil olduğu için bu çalışmada, ibadetler kısmı ile sınırlandırılmıştır. İbadetler bölümünde yer alan ihtilafların bir kısmı, ihtilaf sebepleri zikredilirken bazı örnekler ele alınarak incelenmiştir.

Eserde müellif imamların görüşlerini zikrettikten sonra görüşlerin dayandıkları delil ve gerekçelere yer vermiş, bir çok meselede de muhalif tarafın delillerine cevap verme üslubunu benimsemiştir. Görüşler tek bir sebebe dayandırılmamış, bir meselede ayet delil olarak zikredilirken kıyasa da başvurulması gibi, birden fazla sebep zikredilerek görüşler desteklenmiştir. Ancak bu çalışmada ihtilaf sebeplerine göre tasnife gidilmesi

ve birkaç gerekçeye dayanan görüşün bir başlık altında zikredilmesi eserde yer alan ihtilaf sebeplerinin belirlenmesinde kolaylık olacağı için tercih edilmiştir.

Eserde yer alan ihtilaf sebeplerini başlıca, naslar ve naslar haricindeki ihtilaf sebepleri şeklinde iki kısma ayırmak mümkündür. Müellif *Muhtelifu'r-rivâye*'de delil olarak çok sayıda ayet ve hadise yer vermiştir. Naslara dayalı ihtilaf sebeplerinde, Kur'an ve sünnet naslarına dayalı ihtilaflar yer almaktadır. Âm-hâs, iktizâü'n-nas, mecaz-hakikat, mutlak-mukayyed, lafzın delaletine dayalı ihtilaf sebepleridir. Bu başlık her ne kadar Kur'an naslarına dayalı ihtilaflar içinde yer alsada eserde, lafzın delaleti ile ilgili meseleler hadis metinleri için de söz konusudur. Ayrıca eserde nas üzerine ziyade, Kur'an-ı Kerim'in vaz edilişi ve kıraatlere dayalı ihtilaflar da yer almaktadır.

Müellif Ebu Hanife'nin, Kur'an'ın "nazım" değil sadece "mana" olduğu görüşünden hareketle Farsça kıraate cevaz verdiğine yer vermiş, İmameynin Arapça okumaya gücü yeten için Farsça kıraati caiz görmediğini belirtmiştir. Çünkü İmameyne göre Kur'an "nazım" ve "mana"nın birlikte ismidir. Bu meseleyi müellif, eserde her zaman olduğu gibi, Ebu Hanife'nin tarafında yer alarak zikretmiş ve mezhep görüşünün aksine ihtilafı İmameyne cevap vererek nakletmiştir.

Sünnete dayalı ihtilaflarda tartışma noktalarının hadisleri farklı anlama ve delil olarak ayrı hadisleri kabul etmede yoğunlaştığı söylenebilir. İsnad tenkidine pek rastlanılmamakta, bazen hadiste otorite olan kişilerin zikredilen hadisi reddettiğine dair bilgiye yer verilerek taraf olunan görüş kuvvetlendirilmektedir. Ancak hadisler reddedilmekten ziyade müellifin taraf olduğu görüş doğrultusundaki anlama hamledilmiştir.

Nas haricindeki sebeplerde ise, eserde sahabe kavli, kıyas, istihsan, zaruret ve asıl üzerine bina etmeye dayalı ihtilaflar yer almaktadır. Eserde zikredilen ihtilaf sebeplerinden en çok kıyas yer almaktadır. Nitekim farklı rivayetler arasındaki tercihte, tutarlılığı sağlama ve muhalif tarafın tutarlı olmadığını dile getirip eleştirmede kıyasa başvurulmaktadır. İlet her zaman zikredilmemiş, bazen sadece iki meseleyi birbirine benzetme ile yetinilmiştir. Kıyas yapılırken birbirinden farklı ifadeler kullanılmıştır. İstihsan da azımsanmayacak ölçüde ihtilafa sebep olmuştur. Asıl üzerine bina etmeye dayalı ihtilaflarda ise kâideler zikredilmiş ve tarafların farklı prensipleri benimsemeleri sebebi ile ihtilaf ettikleri belirtilmiştir. Nitekim müellif Züfer'in, "fasid olmuş üzerine

bina edilen şey fasid olur” prensibi gereği imamdan önce rükuya varan kişinin namazının bozulacağı görüşünde olduğunu belirtmiş, Ashabu’s-selâse’nin de “iktidanın şartı, rüknün bir kısmının beraber yapılmasıdır” prensibini benimsediğini, dolayısıyla, imamla beraber rükudan doğrulduğu takdirde namazının bozulmayacağına hükmettiklerini zikretmiştir. Eser meseleleri asıllar üzerine bina ederken belirtilen kâideler açısından oldukça zengindir.

Zikredilen ihtilaflar çerçevesinde müellifin eserde yer verdiği meselelerden örnekler incelenmiştir. Müellifin ihtilaf dayanağı ve tartışmaları kendi anlayışı doğrultusunda sonuçlandığı söylenebilir.

Kuşkusuz ihtilaf sebeplerinde bahis konusu edilen diğer delillere de *Muhtelifu’r-rivâye*’de rastlamak mümkündür. Çalışmada ihtilaf sebepleri arasında öne çıkan delillerin ele alınması ile yetinilmiştir. Bu delillere ilişkin örneklerde tarafların usul ayrılıklarının ihtilafli meselelere sebep olduğu görülmüştür. Ancak ihtilaflar bir bütün olarak ele alındığında ihtilafa konu olan temel sebebin, imamların birbirinden farklı bakış açıları olduğu söylenebilir.

Ebu’l-Leys’in hicrî IV. yüzyılda ihtilafları ele alan bir eser telif edip delillerini incelemesi, o dönemin fıkıh anlayışını ve mezhebin esasını oluşturan icthadları günümüze yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA

- AHISKALI, Ziyâuddin Abdullah b. Mehmed (ö.1228/1813), *Revâmizu'l-a'yan Lî merâmizi'l-uhûdi ve'l-izmân*, I-III, Esad Efendi Ktp. nr. 2127-2128.
- AHMED B. HANBEL, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Daru's-Sahnûn, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- ALEVÂNÎ, Cabir, *Müslümanlar Arasında Görüş Ayrılığı ve İslamda İhtilaf Usulü*, trc. Abdülhalim Ural, Risale Yayınları, İstanbul, 1991.
- ALİYYU'L-KÂRÎ, Nureddin Ali b. Sultan Muhammaed (ö.1014/1606), *el-Esmâru'l-ceniyye fi'l-esmâi'l-Hanefiyye*, Şehid Ali Paşa Ktp., nr. 1841.
- ÂMİDÎ, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim (ö. 631/1233), *el-İhkam fi usuli'l-ahkâm*, Dârü'l-Kütübi'l-Hidiviyye, Kahire, 1914/1332.
- APAYDIN, H. Yunus, "Nas", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, XXXII, 391-392.
- ARBERRY, Arthur John, *The Chester Beatty Library A Handlist of The Arabic Manuscripts*, Emery Walker Ltd., Dublin, 1955.
- AVVAD, Georges, *Akdemü'l-mahtutati'l-Arabiyye fi mektebati'l-alem*, Dârü'r-Reşid, Bağdad, 1982.
- AVVAME, Muhammed, *İmamların Fikhî İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, trc. Mehmet Hayri Kırbaşoğlu, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1980.
- AYNÎ, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed B.Musa el-Hanefî (ö.855/1451), *el-Binaye fi şerhi'l-Hidâye*, (Merginânî, Ebü'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye* ile birlikte) thk. Muhammed Ömer, Dârü'l-Fikr, y.y.1400/1980.
- BAĞDÂDÎ, Abdülkadir b. Ömer (ö.1093/1682), *Hizanetü'l-edeb ve lübbu lübbabi lisani'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire, 1979.
- BAĞDÂDÎ, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin Esmau'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin*, İstanbul, 1951-1955.

- BAKTIR, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zaruret Hâli*, Akçağ Yayınları, Ankara, ts.
- “Kâide”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, XXIV, 205-210.
- BARDAKOĞLU, Ali, “İstihsan”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, XXIII, 339-347.
- “Delalet”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, IX, 119-122.
- BEBEK, Adil, *İslam Akâidinde Ebu Hanife ve el-Fıkhu'l-Ebsat*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1984.
- BEDİR, Murteza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (ö.1391/1971), *Büyük tefsir tarihi, Tabakatü'l-Müfessirin*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1974.
- BİRİŞİK, Abdülhamit, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, Emin Yayınları, Bursa, 2004.
- “Kıraat”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, XXV, 426-433.
- BROCKALMAN, Carl (ö.1956), *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden, 1943-1949.
- *Supplemenband*, Leiden, 1937-1942.
- BUHÂRÎ, Alaüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Abdülazîz, (ö.730/1330), *Keşfü'l-esrar an Usuli Fahrülislam el-Pezdevi*, thk. Muhammed el-Mu'tasım-Billah el-Bağdadi, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1997.
- BUHÂRÎ, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-IV, Daru's-Sahnûn, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- CANDAN, Abdullah, “İbnü'l-Münzir'in Hayatı ve Hilaf İlmine Katkıları ve el-İşraf ala mezahibi ehli'l-ilm Adlı Eseri” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2007, sy.10, s. 177-192.
- CESSAS, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö.370/981), *Usulü'l-fikh (el-Fusul fi'l-usul)*, nşr. Uceyl Casim Neşemi, Mektebetü'l-İrşad, Kuveyt, 1994/1414.

- CEZZAR, Fikri Zekî, *Medahilü'l-müellifin ve'l-a'lâmü'l-Arab hatta âm 1215 h /1800 m*, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad,1994.
- CÜRCÂNÎ, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali (ö. 816/1413), *et-Ta'rîfât*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- DÂRİMÎ, Ebû Muhamed Abdullah b. Abdirrahman, *Sünen-ü Dârimî*, I-II, Daru's-Sahnûn, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- DAVÛDÎ, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed (946/1540), *Tabakatü'l-müfessirin*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- DEBÛSÎ, Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa (ö. 430/1039), *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, trc. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- *Te'sisü'n-nazar*, nşr. Zekeriyâ Yusuf, Matbaatü'l-İmam, Kahire, ts.
- DİNLER, Ferit, *Ebu'l-Leys es-Semerkanî ve Mukaddimetü's-salat İsimli Eserin Tahkiki*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2006.
- DÖNMEZ, İbrahim Kâfi “Fıkıh Usulünün İşlevi ve İctihad Yöntemleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Problemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005. I, 661-673.
- “İslâm Hukukunda Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu ile Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese”, *Makâsıd ve İctihad*, Konya, 2002, s. 73-97.
- EBU DAVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-ü Ebî Davud*, I-IV, Daru's-Sahnûn, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- EBU ZEHRÂ, Muhammed (ö.1974), *Ebu Hanife*, trc. Osman Keskiöğlü, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1997.
- *İmam Şafî*, trc. Osman Keskiöğlü, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1969.
- *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, trc. Sıbgatullah Kaya, Birim Yayınları, İstanbul, 1993.

-*İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, trc. Abdulkadir Şener, Hisar yay. İstanbul, 1976.
- EBU'L-LEYS, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandî (ö.373/983), *Bustanu'l-Arifin*, Dârü't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul 1872;
-*Hizanetü'l-Fıkh ve Uyûnu'l-mesâil*, thk. Salahuddin en-Nâhî, Şirketü't-Tab' ve'n-Neşri'l-Ehliyye, Bağdat, 1965;
-*Muhtelifu'r-rivâye*, thk. Abdurrahman b. Mübarek Ferec, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2005
-*Mukaddimetü's-salât*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 1451.
-*Tefsiru's-Semerkandî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
-*Tenbihu'l-Gafilin*, thk. Abdülazîz Muhammed Vekil, Dârü's-Şuruk, Cidde, 1980
- ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
-“*Hinduvânî*” *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, XVIII, 118.
-“Kırâat Farklılıklarının Hüküm Çıkarmada Etkisi”, *Ku'ran ve Tefsir Araştırmaları IV*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 395-405.
- ESS, J. Van, “Abu'l-Layth al-Samarkandî”, *Encyclopaedia Iranica*, London, 1983, I, 332-333.
- FEYYÛMÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevi (ö.770/1368), *el-Misbahü'l-münir fi garibi's-şerhi'l-kebir li'r-Rafii*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Ankara, 1986.
- FİRUZABADÎ, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed (817/1415), *el-Mirkatü'l-vefiyye fi tabakati'l-hanefiyye*, Reisülküttab Ktp., nr. 671.

- GAZZALÎ, Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzali, (ö.505/1111), *el-Müstesfa min ilmi'l-usul*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1324.
- GÜNAY, Hacı Mehmet, “Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişi: Görüşler Hiyerarşisi ve Ebû Hanîfe'nin Görüşünün Tercih Edildiği Durumlar”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, Kurav Yayınları, Bursa, 2005, I, 417-429.
- HABEŞÎ, Abdullah Muhammed, *Câmiü's-şüruh ve'l-havaşi : mu'cemu şamilü'l-esmai'l-kütübi'l-meşruha fi't-türasi'l-İslâmî ve beyatu şüruhuha*, el-Mecmaü's-Sekafi, Ebû Zabî, 2004/1425.
- HÂRİSÎ, Muhammed Kasım Abduh, *Muhaddislerin nazarında İmam Ebu Hanîfe (R.A.): Mekanetü'l-İmam Ebi Hanîfe beyne'l-muhaddisin*, trc. Ahmet Yücel, İbrahim Tüfekçi, Misvak Neşriyat, İstanbul, 2004.
- HASAN, Ahmed, *İlk dönem İslam hukuk biliminin gelişimi*, trc. Haluk Songur, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999.
- HATİB EL-BAĞDADÎ, Hafız Ebu Bekir Ahmed b. Ali (ö.463/1071), *Tarihu Bağdad*, Beyrut, 1931.
- HINN, Mustafa Said, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları Usuldeki Farklılığın Fakihlerin İhtilafındaki Rolü*, trc. Halit Ünal, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1993.
- HUDARÎ, Muhammed b. Afîfi el-Bacuri (ö.1345/1925), *İslam Hukuk Tarihi*, trc. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1974.
- İBN ABİDİN, Muhammed Emin b. Ömer (ö.1252/1836), “Ukudu Resmi'l-Müftî”, *Mecmuatu Resaili İbn Abidin*, Beyrut, ts.
- İBN DUKMAK, Sarimuddin İbrahim b. Muhammed b. Aydemir, *Nazmu'l-Cüman fi Tabakati Ashabi İmamına en-Numan*, Serez Ktp., nr. 1827.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Lubab fi Tehzibi'l-Ensab*, Lübnan, ts.
- İBN HALDUN, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, (ö. 808/1406), *Mukaddimetü'l-allame İbn Haldun*, Dâru'r-Raidi'l-Arabî, Beyrut, 1982

- İBNÜ'L-HÜMAM, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid (ö.861/1457), *Şerhu Fethü'l-kadir*, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, Bulak, h.1317.
- İBN KUTLUBOĞA, Ebü'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa, (ö. 879/1474), *Tacü't-Teracim fî Tabakati'l-Hanefiyye*, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad, 1962.
- İBN MÂCE, Ebu Abdullah Muhammed b.Yezid el-Kazvinî, *Sünen-i İbn Mâce*, Daru's-Sahnûn, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İBN MANZUR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî, (ö. 711/1311) *Lisanü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sadır, Beyrut, ts.
- İBN NÜCEYM, Zeynüddin Zeyn b. İbrahim b. Muhammed Mısri Hanefî (ö. 970/1563), *el-Bahrü'r-râik şerhu kenzi'd-dekâik*, (İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki, *Minhatü'l-halik ala bahri'r-raik* ile birlikte), y.y., (el-Matbaatü'l-İlmiyye, Kahire), h. 1311.
- İMAM, Muhammed Kemâleddin, *Nazariyyetü'l-fikh fi'l-İslâm*, Müessesetü'l-Câmiyye, Beyrut, 1998/1418.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı (ö.1336/1946), *İlm-i Hilaf*, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1330.
- KAHRAMAN, Abdullah, “Hanefî Mezhebinin Şâfiî Mezhebinden İlkel Düzeyde Arz Ettiği Bazı Farklılıklar ve Bu Farklılıkların Pratik Sonuçları”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, Kurav Yayınları, Bursa, 2005, I, 383-407.
- KARAMAN, Hayreddin, “Ahmed. B. Hanbel”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, 80-82.
- KATİP ÇELEBİ, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife (ö.1067/1657), *Keşfu'z-zunun an Esami'l-Kutubi ve'l-Fünun*, İstanbul, 1941-1943.
- *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakati'l-fuhûl*, Şehid Ali Paşa Ktp., nr.1887.
- KAYA, E. Said, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabü'n-Nevazil'i*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1996;

-*Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhi İstidlal*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2001.
- KAYS, Âl-i Kays, *el-İraniyyun ve'l-edebi'l-Arabi*, Müessesetü'l-Buhus ve Tahkikat, Tahran 1984.
- KEFEVÎ, Mustafa Mahmud b. Süleyman (ö.990/1582), *Ketaibu A'lami'l-Ahyar min Fukahai Mezhebi'n-Numani'l-Muhtar*, Halit Efendi Ktp. nr.630.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza (ö.1987), *Mu'cemu'l-Müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsenna, Beyrut, ts.
- KINALIZÂDE, Alauddin Ali b. Emrullah (ö. 979/1572) *Tabakatu'l-Hanefiyye*, Hacı Mahmud Efendi Ktp. nr. 4662.
- KIZILKAYA, Necmettin, *Kasani'nin Bedayi İsimli Eserinde Kavâidin Yeri*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2005.
- KUREŞÎ, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed, (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, el-Hecr, Cize, 1993/1413.
- KOCA, Ferhat, “İbadet” *DİA*, TDV yayınları, İstanbul, 1999, XIX, 240-247.
- KÖKSAL, İsmail, “İslam Hukukçuları Arasındaki İhtilaf Sebepleri”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c.14, sy.1, s.182, TDV, İstanbul, 2001,.
- KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (ö.671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2006/1427.
- LEKNEVÎ, Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed (ö. 1304/1886), *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani, Matbaatü's-Saade, Kahire, h.1324.
- MALİK, İmam Malik b. Enes, *el-Muvatta*, I-II, Daru's-Sahnûn, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Mevsuatu tabakati'l-fukaha*, Müessesetü'l-İmam es-Sadık, Kum, h. 1418.

- MÜDERRİS, Muhammed Mahrus Abdüllatif, *Meşayihu Belh mine'l-Hanefiyye ve ma İnferehu bihi mine'l-Mesaili'l-Fıkhiyye*, Dârü'l-Arab, Bağdad, 1978.
- MÜNÂVÎ, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali, (ö.1031/1622), *Feyzü'l-kadir şerhi'l-Câmi's-sagir*, thk. Hamdi ed-Demr Daniş Muhammed, : Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, Mekke, 1998/1418.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-III, Daru's-Sahnûn, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- NÂHÎ, Selahaddin Abdüllatif, *en-Nazariyyetü'l-amme : fi'l-kanuni'l-mevazin ve ilmi'l-hilaf*, Mektebetu Es'ad, Bağdad, 1968.
- NESÂÎ, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, I-VIII, Daru's-Sahnûn, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- NESEFÎ, Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö.710/1310), *Keşfü'l-esrar şerhi'l-musannef ale'l-menar*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri, (ö. 676/1277), *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb li's-Şirazi*, thk. Muhammed Necib Muti, Dâru Alemü'l-Kütüb, Riyad, 2003.
- ÖZEL, Ahmet, "Hiznetü'l-Ekme'l", *DİA*, TDV yayınları, İstanbul, 1998, XVIII
- ÖZEN, Şükrü, 'İlm-i Hilâf'ın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin Te'sîsü'n-nazar Adlı Eseri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1988.
- "Hilaf", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, XVII, 526-537.
- SCHACHT, Joseph, "Abu'l-Layth al-Samarkandî", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1960.
- SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, (ö.483/1090), *Usulü's-Serahsi*, thk. Ebü'l-Vefa Efgani, Dârü'l-Marife, Beyrut, 1973.
- *el-Mebcut*, Matbaatü's-Saade, Kahire, 1324-1331.

SEZGİN, Fuat, *Geschichte der Arabischen Schriftums*, Leiden, 1967.

ŞAFİÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas (ö. 204/820), *Kitâbü'l-üm; Mevsuatü'l-İmam eş-Şafîi*, thk. Ali Muhammed ve Adil Ahmed, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 2001.

..... *er-Risâle (İslam hukukunun kaynakları)*; trc. İbrahim Çalışkan; Abdulkadir Şener, TDV, Ankara, 1996.

ŞAR'ANÎ, Ebû Abdurrahman Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali el-Mısri (ö.973/1565), *Kitâbü'l-mizan*, thk. Abdurrahman Umeyre, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989.

ŞELEBÎ, Muhammed Mustafa, *Ta'lilü'l-ahkâm : arz ve tahlil li-tarikati't-ta'lil ve tatavvuratiha fi usuri'l-ictihad ve't-taklid*, Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1981/1401.

ŞEVKÂNÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani, (ö.1250/1834), *İrşadü'l-fuhul ila tahkiki ilmi'l-usul*, thk. Ebû Musab Muhammed Said el-Bedri, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut, 1992.

..... *Neylü'l-evtâr*, Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire, ts.

SUYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *el-İtkân fi ulumi'l-Kur'an*, thk. Mustafa Dib el-Buga, Dâru İbn Kesir, Beyrut, 2002/1422.

TABERÎ, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid (ö.310/923), *İhtilafü'l-fukaha*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed. B. Mustafa (ö. 960/1552), *Miftahü's-Saade ve Misbahü's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulum*, thk. Kamil Bekri, Abdülvehhab Ebü'n-Nur, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire, 1968.

TEMÎMÎ, Takiyyuddin b. Abdilkadir, ed-Dari el-Ğazzi el-Hanevî (ö.1005/1596), *et-Tabakatu's-Seniyye fi Teracimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdu'l-Fettah Muhammed el-Hulv, Riyad, 1983.

..... *et-Tabakatu's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Ktp., nr.829.

- TİRMÎZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünenü 't-Tirmîzî*, I-IV, Daru's-Sahnûn, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- UĞUR, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara, 1992.
- WATT, W. Monrgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Umran Yayınları, Ankara, 1981.
- YA'AKOV, Meron, "The Development of Legal Thought in Hanefi Texts", *Studia Islamica*, XXX, 73-118, 1969.
- YAZICI, İshak, *Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 1982.
- ZAFİRÎ, Meryem Muhammed Salih, *Mustalahatü'l-mezahibi'l-fikhiyye ve esrarü'l-fikhi'l-mermuz fi'l-a'lam ve'l-kütüb ve'l-ara ve't-tercihat*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2002.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö.748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983.
- *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1988.
- ZENCÂNÎ, Ebü'l-Menakıb Şihabüddin Mahmûd b. Ahmed b. Mahmûd, (ö.656/1258), *Tahricü'l-furu' ale'l-usul*, thk. Muhammed Edib Salih Câmîatu Dımaşk, Dımaşk, 1962.
- ZERKEŞÎ, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah (ö. 794/1392) *Hz. Aişe'nin sahabeye yönelttiği eleştiriler*, trc. Bünyamin Erul, Kitabiyât Yayınları, Ankara, 2002.
- *el-Burhan fi ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1957/1376.
- ZEYDAN, Abdulkerim, "Hilaf İlmi ve İslam Hukukçularının Hukuki İhtilaflarının Sebepleri", terc. Abdullah Kahraman, *C.Ü.İ.F.D.*, Sivas, 1999, sy. 3, s. 273-290.

ZEYLÂÎ, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed, 762/1360
Nasbü'r-riye li-ehâdîsi'l-hidaye, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, y.y., 1973.

ZEYLÂÎ, Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen (ö.743/1342), *Tebyinü'l-hakaik fî şerhi
Kenzi'd-dekaik* (Şelebî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Muhammed b.
Ahmed, *Hâşiye ala Tebyini'l-hakaik* ile birlikte), el-Matbaatü'l-Kübra'l-
Emiriyye, Bulak, h.1313.

ZİRİKLİ, Hayreddin (ö.1976), *el-A'lâm: kamusu teracimi li-eşheri'r-rical ve'n-nisa*,
Matbaatu Kustasus, Kahire, 1954.

ZUHAYLÎ, Muhammed, *Mercaü'l-ulumi'l-İslâmiyye: Tarifuha-Târîhuha-Eimmetuha-
Ulemauha-Mesadiruha-Kütübuha*, Dârü'l-Ma'rife, Dımaşk, ts.

ÖZGEÇMİŞ

30.05.1983 tarihinde Bursa’da doğdu. 1994 yılında Akıncıtürk İhsan Dikmen İlköğretim okulunu bitirdi. 1998 yılında ortaokulu Bursa Anadolu İmam Hatip Lisesi’nde, 2002 yılında liseyi Açık Öğretim Lisesi İmam Hatip Bölümü’nde tamamladı. 2006 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Bölümü’nden, İlköğretim Din Kültürü Öğretmenliği Bölümü ile çift alan yaparak mezun oldu. Halen SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Hukuku Bilim Dalında öğrenimine devam etmektedir.